

KULTURHISTORISK BYGGNAD SINVENTERING NR 45

JÄRNS SOCKEN

Melleruds kommun

REGIONMUSEUM VÄSTRA GÖTALAND

2001

KULTURHISTORISK BYGGNAD SINVENTERING NR 45

MELLERUDS KOMMUN

Järns socken

REGIONMUSEUM VÄSTRA GÖTALAND

VÄNERSBORG

2001

- Omslagsbild:** Slättlandskapet kring Järns kyrka. Foto: Ola Erikson, Regionmuseum Västra Götaland.
- Foto:** Regionmuseum Västra Götaland, fotografier tagna av: Lars Bergström. 2000.
- Fotoarbete:** Ola Erikson, Regionmuseum Västra Götaland
- Fältarbete och rapportskrivning:** Lars Bergström
- Redigering och layout:** Elisabeth Wilhelmsson
- Kartor:** Melleruds kommun och Lantmäteriets forskningsarkiv, Gävle.
- Tryck:** Västra Götalandsregionens tryckeri, Vänersborg.
- ISSN:** 0280-5189

INNEHÅLL

INLEDNING	5
KULTURHISTORISKT VÄRDE, URVALSKRITERIER	6
BEVARANDEFÖRSLAG FÖR KULTURHISTORISKT VÄRDEFULL BEBYGGELSE	7
JÄRNS SOCKEN	
Sockenbeskrivning	8
Järns kyrka	10
Kulturhistoriskt värdefulla miljöer	11
Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter	21
BYGGNADSVÅRD	31
SPECIALLAGSTIFTNING	36
BYGGNADSVÅRDSBIDRAG	43
KÄLLOR OCH LITTERATUR	44

BILAGOR

- 1) Sockenkarta med kulturhistoriskt värdefulla fastigheter markerade
- 2) Förteckning över kulturhistoriskt värdefulla fastigheter
- 3) Planlösningar

INLEDNING

Regionmuseum Västra Götaland (tidigare Älvsborgs länsmuseum) har genomfört en kulturhistorisk byggnadsinventering i Järns socken på uppdrag av Melleruds kommun. Inventeringsarbetet har huvudsakligen utförts hösten/vintern 1998-99 och sammanställningen av föreliggande rapport våren 2001.

I anslutning till byggnadsinventeringen i Järn inventerades även den sydligaste delen av Holms socken i februari 1998. Detta gjordes på uppdrag av vägverket som önskade underlag till en utredning om utbyggnad av riksväg 45. Båda inventeringarna har utförts med en datoriserad inventeringsmetod och lagts samman i en gemensam databas. Inventeringen för vägverkets räkning har tidigare redovisats i en rapport och skrivelse i mars 1998.

Inventeringarna har varit selektiva. Samtliga byggnader har besiktigats men endast de fastigheter som bedöms ha ett visst kulturhistoriskt värde har dokumenterats. Dessa har fotograferats och uppgifter noterats om byggnadsår, byggnadsteknik, färgsättning, takmaterial m m. I Järn har ca 60 fastigheter inventerats, ca 800 svartvita foton tagits samt ett antal diapositiv i färg.

Rapporten syftar till att översiktligt beskriva det inventerade områdets kulturhistoriska värden samt göra ett urval av särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader och bebyggelsemiljöer. Målsättningen med arbetet är att myndigheter och invånare i området skall få en bättre kunskap om vilka kulturhistoriskt intressanta byggnader och bebyggelsemiljöer som finns i Järn. Rapporten utgör ett viktigt kunskapsunderlag i det dagliga kommunala arbetet med bland annat plan- och bygglovsärenden. Även regionmuseets arbete underlättas betydligt av en sammanställning av detta slag.

Det är museets förhoppning att genom denna rapport kunna sprida kunskap om det värdefulla kulturarv som vår byggnadskultur utgör och därigenom öka intresset bland allmänheten för aktiva insatser till bebyggelsens bevarande. Utan en intresserad och engagerad fastighetsägare blir inga byggnader bevarade.

Fältarbete och rapportskrivning har utförts av Lars Bergström, fotoarbete av Ola Erikson och rapportredigering av Elisabeth Wilhelms-son, samtliga vid Regionmuseum Västra Götaland.

Vänersborg, september 2001

Karl-Arne Karlsson
1:e antikvarie, chef Kulturmiljöavdelningen

KULTURHISTORISKT VÄRDE, URVALSKRITERIER

Kulturhistoriskt värde inbegriper flera olika och ofta samverkande delvärden som kan tillmätas en byggnad eller en miljö. De kulturhistoriska värdena är i hög grad kvalitativa och därmed också ibland mer svårdefinierade än rena skilt nyttovärden, bl a kortsiktiga ekonomiska. Som grundläggande kulturhistoriska värden kan man se **kunskaps- eller dokumentationsvärden** och **upplevelsevärden**.

Kunskaps- eller dokumentvärden är de värden som gör att bebyggelsen berättar något om sin tid. De kan t ex berätta om näringsliv, samhällsmiljö, byggnads- eller bostadsskick, arbetsförhållanden, sociala villkor, eller estetiska ideal. Genom att bebyggelsen bevaras ger den oss en möjlighet att förstå något om vår historia.

Upplevelsevärden är de värden som skapar upplevelser hos betraktaren eller brukaren. Det kan t ex vara det arkitektoniska eller konstnärliga uttrycket, en enhetlig och harmonisk miljö, patinan som förmedlar åldrande och tid, eller de identitets- och symbolvärden som kan finnas hos bebyggelsen.

Värden som förstärker de grundläggande värdena är **autenticiteten** (ursprungligheten hos bebyggelsen) det **pedagogiska** värdet (tydlighet och förståelighet). Dessutom har **sällsynthet** och **representativitet** ur såväl nationellt, regionalt och lokalt perspektiv stor betydelse.

Kulturhistoriskt värde utgörs inte bara av enstaka byggnader utan består ofta också av sammanhängande miljöer, där byggnader tillsammans med annat bildar en helhet. En gårdsanläggning på landsbygden utgörs inte bara av mangårdsbyggnaden och ekonomibyggnaderna. I den kulturhistoriska bedömningen bör även inbegripas t ex bebyggelsens placering, vägsträckning, hägnader och omgivande kulturlandskap. En välbevarad helhetsmiljö har större kulturhistoriskt värde än en enstaka byggnad ryckt ur sitt sammanhang. Likaså kan enklare hus ha stor betydelse i

landskapsbilden och tillsammans utgöra miljöer med högt kulturhistoriskt värde. Ett motsvarande resonemang tillämpas också när en byggnad innehåller enskilda byggnadsdelar av stort värde men byggnadens ursprunglighet eller äldre karaktär som helhet är borta.

Det kulturhistoriska värdet används som motiv för att välja ut bebyggelse som det är angeläget att bevara. Det urval byggnader och miljöer som redovisas i denna rapport är den bebyggelsen som tillmätts ett kulturhistoriskt värde. Det kulturhistoriska värdet bör användas som vägledning vid bevarandet. Att bevara en miljö som tillmätts kulturhistoriska värden innebär inte detsamma som att bevara en byggnad med teknikhistoriska värden. I det första fallet spelar det kanske inte så stor roll om enskilda byggnadstekniska delar förändras men i det andra exemplet kanske det skulle vara förödande.

Av stor betydelse för det kulturhistoriska värdet och som urvalskriterie i en byggnadsinventering av detta slag är byggnadernas ursprunglighet och autenticitet. I första hand avseende exteriören, men även en välbevarad interiör är betydelsefull. I det konkreta arbetet bedöms exteriöra byggnadsdelar som sockel, fasad, dörrar, fönster, tak, skorsten m m samt övriga detaljer som arkitektonisk utsmyckning. Till detta kommer så miljövärdet, både avseende byggnadernas tomtmark och som del av det omgivande landskapet/stadsbilden. Urvalet av de redovisade fastigheterna baseras alltså på en sammanhängande helhet av flera olika kulturhistoriska delvärden. Det finns förutom de redovisade fastigheterna ett stort antal byggnader i kommunen som tillmätts kulturhistoriska värden som dock bedöms vara av mer begränsad art. På vilket sätt bebyggelsen skall tas om hand redovisas översiktligt under rubriken "Allmänna råd i byggnadsvård". Det vinnns också möjlighet att kontakta länsmuseum för råd och hjälp i dessa frågor.

Förutom de redovisade kulturhistoriskt värdefulla fastigheterna redovisas också två kulturhistoriskt värdefulla miljöer sammansatta av flera fastigheter. Avseende dessa miljöer bör påpekas att denna rapport redovisar en renodlad byggnadsinventering. Det är här bedömningen av byggnadernas samlade kulturhistoriska värde inom ett avgränsat område som konstituerar de utpekade miljöerna. För ett

urval av mer "heltäckande" kulturmiljöer måste även andra faktorer vägas in i bedömningen. Det gäller då fornlämningar, kultur- och odlingslandskap, äldre kommunikationsleder, historiska minnesmärken, naturvärden m m. I ett kommunalt kulturmiljöprogram ges möjlighet att redovisa och tillgodose kulturmiljövårdens intressen i sin helhet.

BEVARANDEFÖRSLAG FÖR KULTURHISTORISKT VÄRDEFULL BEBYGGELSE

I denna rapport beskrivs de enskilda fastigheter och bebyggelsemiljöer som länsmuseet idag tillmäter ett stort kulturhistoriskt värde. De berörda byggnaderna och miljöerna redovisas sockenvis. Som bilagor finns en alfabetiskt ordnad förteckning över alla berörda fastigheter, sockenkartor och tätortskartor där de aktuella fastigheterna är utmärkta. De nummer som står intill fastigheterna hänvisar till kartorna i bilagan. Sockenredovisningarna inleds med en sockenbeskrivning och beskrivningar av kulturhistoriskt intressanta bebyggelsemiljöer. En mer utförlig beskrivning av de fastigheter som ingår i bebyggelsemiljöerna återfinns sedan i redovisningen av socknens kulturhistoriskt värdefulla fastigheter som följer. Denna är ordnad alfabetiskt med undantag för en kort beskrivning av sockenkyrkan vilken i samtliga fall redovisas som första objekt.

Begreppet "K-märkt"

Lite vanvördigt kan man säga att de fastigheter som redovisas i denna rapport nu blivit "K-märkta". Anledningen till att museet inte direkt säger att de blivit "K-märkta" är att begreppet inte finns annat än i folkmun. Begreppet "K-märkt" är inte kopplat till någon lagstiftning eller några bidragsregler. Juridiskt regleras skyddet av byggnaders kulturvärden genom Kulturminneslagen (KML) samt Plan- och bygglagen (PBL), vilket närmare beskrivs under rubriken "Special-

lagstiftning "på s 36 i denna rapport. Bl a har härigenom kommunen skyldighet att ta hänsyn till de kulturhistoriska värdena vid sin plan- och bygglovhantering.

I Kulturminneslagens inledande portalparagraf konstateras att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö och att ansvaret för denna del av vårt kulturarv delas av alla. Detta innebär att såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön.

Mer konkret formulerat är de varsamhetskrav på byggnader som uttrycks i PBL:s 3:e kapitel, ff a i dess 10:e och 12:e paragrafer. I paragraf 12 åsyftas byggnader som anses särskilt värdefulla ur kulturhistorisk synvinkel. Till denna kategori bör enligt länsmuseets bedömning räknas de byggnader som beskrivs i denna rapport. Vid sidan av de juridiska termerna kan man säga att det finns ett stort moraliskt ansvar hos berörda fastighetsägare att vårda och bevara de "K-märkta" byggnaderna. De bästa förutsättningarna för ett varsamt bevarande och ett positivt brukande av det byggda kulturarvet finns därför hos stolta, intresserade och kunniga fastighetsägare samt hos en engagerad, uppskattande och likaså stolt allmänhet.

JÄRNS SOCKEN

SOCKENBESKRIVNING

Järn tillhör Nordals härad som tillsammans med Sundals härad historiskt utgjort kärnområdet i landskapet Dalsland. De båda häraderna domineras till stora delar av Dalbosläätten och benämns därför ofta "slättdal" vilket naturgeografiskt sammanhänger med västgötsläätten på andra sidan Dalbosjön i Vänern. Kontakterna över vattnet har lång tradition och både Dalsland och Värmland tillhörde under medeltiden Skara stift. Järn är den till ytan minsta av Dalslands socknar. Huvudförsamlingen i Nordals härad har utgjorts av den arealmässigt stora Örs socken, till vilken bl a Järn varit annexförsamling. Numera bildar Holm och Järns församlingar Holms pastorat. I borgerligt kameralt avseende kom Holms och Järns landskommuner vid kommunreformen 1952 att ingå i Melleruds köping. Storkommunen Mellerud bildades sedan 1969 efter ytterligare sammanslagningar.

Socken som har en rektangulär form i öst-västlig riktning utgörs huvudsakligen av fullåkersbygd på Dalbosläättens nordligaste del samt ett skogsområde längs Vänern, den s k Sjöskogen. Övergången mellan slätten och Sjöskogen utgörs av en höjdsträckning, en del av det ändmoränstråk som sträcker sig från Norge över Ed och Ödskölt förbi Mellerud och försvinner ut i Vänern vid Hjortens udde, för att komma upp som Hindens rev på Kålland i Västergötland. Sockennamnet anses ha sitt ursprung som gårdsnamn efter gården Järn (eller Järns Stom) som är belägen intill kyrkan. Namnet skall då ursprungligen vara bestämd form av fornsvenskans "Jädur", "kant eller rand" och syftar på läget vid ändmoränens kant (eller vid kanten längs Vänern). Väster om åsen breder Dalbosläätten ut sig i en dalsänka i princip fram till randen av Kroppefjäll. Enligt en teori (Rosell, Ortnamn i Dalsland, 1983) antas denna dalsänka vara upphovet till landskapsnamnet, som under lång tid var "Dal", för att sedan bli Dalsland.

Förutom närheten till Vänern finns vattendrag i form av ett par större bäckar som slingrar sig norrut över slätten. Norr om Järn för-

enar sig vattnet med Holmsån i Holm socken och som rinner ut i Vänern en bit norr om Sunnanå hamn.

Bebyggelsestrukturen är tydligt avläsbar utifrån de topografiska förutsättningarna. De äldsta bebyggelselägena finns i anslutning till Vänern och ändmoränen. Vid denna ligger den medeltida kyrkan och en av de äldsta kartorna över socknen (1700-talets början) visar på flera gårdslägen här. Längs åsen leder också en landsväg, sannolikt av hög ålder. Invid denna väg ca en km norr om kyrkan finns också socknens mest framträdande fornminne, gravfältet vid Tormansbol. Platsen anses vara en gammal kult- och begravningsplats med bl a domarringar.

Vid kyrkan möts två centrala vägar genom socknen, dels vägen i nord-sydlig riktning längs randmoränen och dels en öst-västlig vägsträckning. Ca 600 m norr om kyrkan finns en vägdelning där en väg leder rakt söderut över slätten mot Grinstads kyrka och en väg fortsätter att följa ändmoränen och kanten av Sjöskogen ut mot Hjortens udde. Bebyggelsen närmast kyrkan utgörs av två gårdar varav den s k "Järns gård", Järns Stom eller "Järnebol" är den mest framträdande. Gården var ursprungligen kyrkojord men blev efter reformationen kronogård, från 1600-talet löjtnants- och kaptensboställe och sedan ca 1950 i privat ägo. Ca en km väster om kyrkan intill den öst-västliga landsvägen finns delar av det som kan karaktäriseras som ett mindre sockencentrum med en bygdegård, en f d lanthandel, f d lärarbostäder och platsen för ett rivet skolhus.

Järns nutida bebyggelsemönster karaktäriseras huvudsakligen av enskilt belägna gårdar på slätten. På ett par platser finns samlad gårdsbebyggelse kvar i de äldre bylägen (se särskilda miljöbeskrivningar av Bön och Pålbön). Förutom jordbruksbebyggelsen finns ett relativt stort antal sommarstugor längs Vänern. Före storskifte och laga skifte låg gårdarna i byklungor. Efter att laga skifte genomfördes från 1820-talet och framåt flyttades

många gårdar, ofta till utmarkerna. En omfattande nyodling på slätten tog fart och efterhand fick Järn sin nuvarande utformning. Efterkrigstiden har inneburit omfattande rationalisering av jordbruket och sammanslagningar av brukningsenheter och nedläggning av många gårdar.

Sjöskogen har sedan gammalt utgjort utmark för gårdarna på slätten. Under 1800-talets starka befolkningsökning kom bebyggelse av torp- och backstugekaraktär att växa fram i Sjöskogen, som också fick rykte om sig

att även vara bebott av "rövare och tjuvar". Flera av obesuttnas hårda livsvillkor finns skildrade i Olof Ljungs "Järns socken". Under 1900-talet har de enkla stugorna i stort försvunnit. Längs Vänern kom istället från 1930-talet en relativt omfattande sommarstugebebyggelse att växa fram. Koncentrationen är störst kring Vita Sannar, en större sandstrand med bl a campingplats. Stugorna har i allmänhet uppförts på skofri grund mot arrendeavgift. Efterhand har dock en del tomter styckats av och friköpts.

Sockenarna i Melleruds kommun

JÄRNS KYRKA

Järns kyrka är belägen på den randmorän som avskärmar norra delen Dalbosläätten från Väneren. Kyrkans närmaste omgivning består av öppen åkermark och kyrkplatsen framträder som en trädbevuxen kulle på slätten. Vid kyrkan möts de två centrala vägarna genom socknen, dels vägen i nord-sydlig riktning längs randmoränen och dels en öst-västlig vägsträckning. Bebyggelsen närmast kyrkan utgörs av två gårdar varav den s k "Järns gård" eller "Järnebol" är den mest framträdande. Gården var ursprungligen kyrkojord men blev efter reformationen kronogård och från 1600-talet genom indelningsverkets införande löjtnants- och kaptensboställe under Västgöta regemente. Från 1800-talet brukades gården av civila arrendatorer och är sedan ca 1950 är i privat ägo.

Kyrkan omges närmast av en kyrkogård inramad av stenmurar och trädrader. Längs kyrkans norra vägg finns en rad med smidda gravkors bevarade. Strax väster om kyrkan står en helt skifferklädd klockstapel, vars nuvarande utformning härrör från 1882.

Den tornlösa vitputsade stenkyrkan består av ett rektangulärt långhus med tresidigt korparti i öster och vidbyggd sakristia mitt på sydsidan. Sannolikt återstår i det nuvarande

långhuset betydande delar av en medeltida gråstenskyrka från 1200-talet. Den befintliga planformen är emellertid resultat av om- och tillbyggnader under 1700- och 1800-talen. Enligt kyrkans arkivalier förlängdes långhuset i öster 1726 och erhöll på tidstypiskt sätt en tresidig avslutning. Den befintliga sakristian tillfogades 1745 - då som vapenhus framför den sydvästra portalen. Vid 1800-talets mitt omdanades vapenhuset till sakristia. År 1861 förlängdes långhuset väsentligt i väster. Kyrkans exteriör är till största delen präglad av de ombyggnader som företogs under 1800-talet. Ytermurarna genombryts av stora, rundbågiga fönsteröppningar. Långhusets skiffertäckta sadeltak är valmat över östmuren.

Även de förändringar som vidtogs i kyrkans inre under 1900-talet är framträdande.

Kyrkorummet är vitputsat och täcks av ett platt innertak, med enkelt dekorationsmåleri från tidigt 1800-tal. Kyrkans äldsta inventarie är dopfunten av rödgrå sandsten, sannolikt huggen i Västergötland och fraktad över Väneren. Den befintliga altarprydnaden utgörs av ett altarskåp i medeltida stil från 1800-talets början.

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA BEBYGGELSEMILJÖER

A. Bymiljö Järns-Bön

Bön är belägen på ändmoränen mellan slätten och Sjöskogen i sydöstra delen av Järns socken vid gränsen mot Grinstad. Byn är belägen i ett öppet odlingslandskap som mot öster sluttar ned mot Sjöskogen och Väneren. Avståndet till skogskanten är ca 250 meter och längs denna passerar landsvägen ut mot Hjortens udde. Från landsvägen leder en mindre väg fram till gårdarna. Denna väg hade tidigare en något sydligare sträckning och ledde mer rakt igenom den gamla bykärnan. Vägen fortsätter i sydvästlig riktning till några från byplatsen utflyttade gårdar. Gårdsbebyggelsen i byn består idag av två gårdar varav den ena (Järns-Bön 1:41) innefattar tre bostadshus där det äldsta tidigare hört till en egen gård. På gårdarna finns såväl äldre som moderna ekonomibyggnader. Bostadshusen är från 1800-talet eller 1900-talets början och välbevarade i ursprunglig utformning eller ombyggda i varierande grad. Efter laga skifte 1842 flyttade flera gårdar ut från klungbyn men karaktären av samlad bybebyggelse finns fortfarande kvar. Till gårdsbebyggelsen hör bl a rader med lövträd kring trädgårdarna och längs vägarna, bl a finns en karaktäristisk trädrad längs byvägen i nordvästlig riktning.

Namnet Bön är en bestämd form av bö, motsvarigheten till by. Bön som form av byn är mycket vanligt i Dalsland och i äldre skrivningar allena rådande i Sundals, Nordals, Valbo och Vedbo härad, d v s i hela det nuvarande Dalsland med undantag av Åmåls kommun (Tössbo härad). Namnet är dock inte alltid förbundet med en större by utan även med enskilda gårdar. Ursprunget till "by" härleds ofta till "bosättning, boplats".

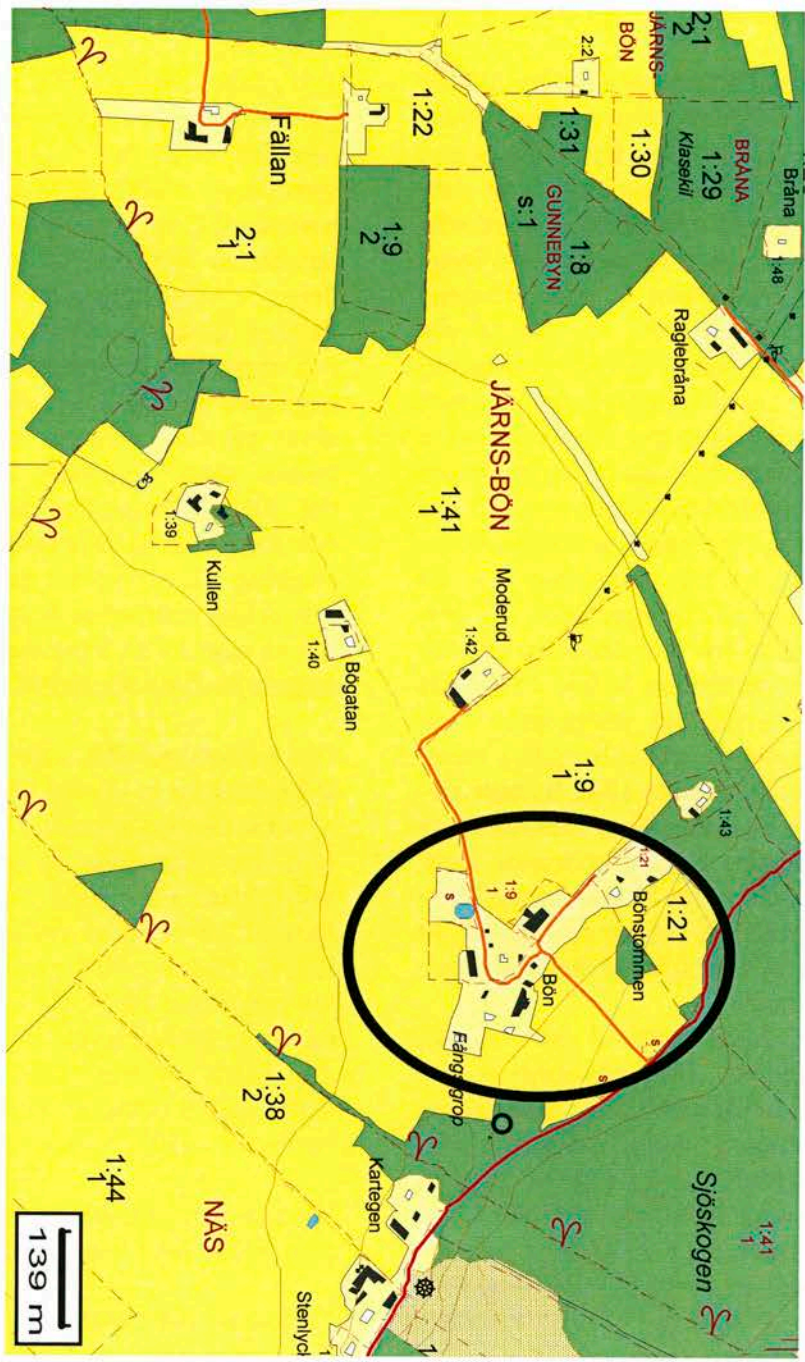
Bön i Järn finns upptagen i äldsta jordeboken från 1540 som ett mantal skattehemman. År 1789 genomfördes storskifte och 1837 laga skifte. Av lagaskifteskartan framgår att bebyggelsen låg samlad i en klungby vid vägmötet där de nuvarande gårdarna Järns-Bön 1:9 och Järns-Bön 1:41 är belägna. Ca 200 m nordväst om byn fanns den s k soldatstommen, ett soldattorp som idag heter Järns-Bön

1:21, Bönstommen. Det tycks ha funnits sju gårdar varav tre fick vara kvar och de andra flyttades ut på byns marker mot väster och sydväst. År 1845, 1854 och 1863 registrerades hemmansklyvningar. I beskrivningen till häradskartan 1891 finns 8 bebyggda brukningsdelar, 3 övriga bebyggda lägenheter och 1 soldattorp upptagna i Bön. Hemmansklyvningar och uppodling av utmark och omvandling av ängsmark till åkermark var utbredda fenomen såväl på Dalbosslätten som i många andra trakter under 1800-talet. På 1900-talet, framför allt efterkrigstiden har istället inneburit stor torp- och gårdsnedläggelse och sammanslagning till allt större brukningsenheter. En utveckling som också är tydligt avläsbar i Bön där en stor del av byns marker numera hör till samma jordbruksfastighet.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av den äldre klungbyns bevarade karaktär, vilken innefattar en betydelsefull historisk kontinuitet från tiden före laga skifte. Samtidigt är förändringarna i samband med skiftet och de utflyttade gårdslägena tydligt avläsbara i landskapet, liksom 1900-talets utveckling. Bymiljön inrymmer ett flertal bevarade äldre byggnader, såväl bostadshus som ekonomibyggnader. En betydelsefull del av byns historiska värde utgörs också av det bevarade soldattorpet en bit utanför själva bykärnan.

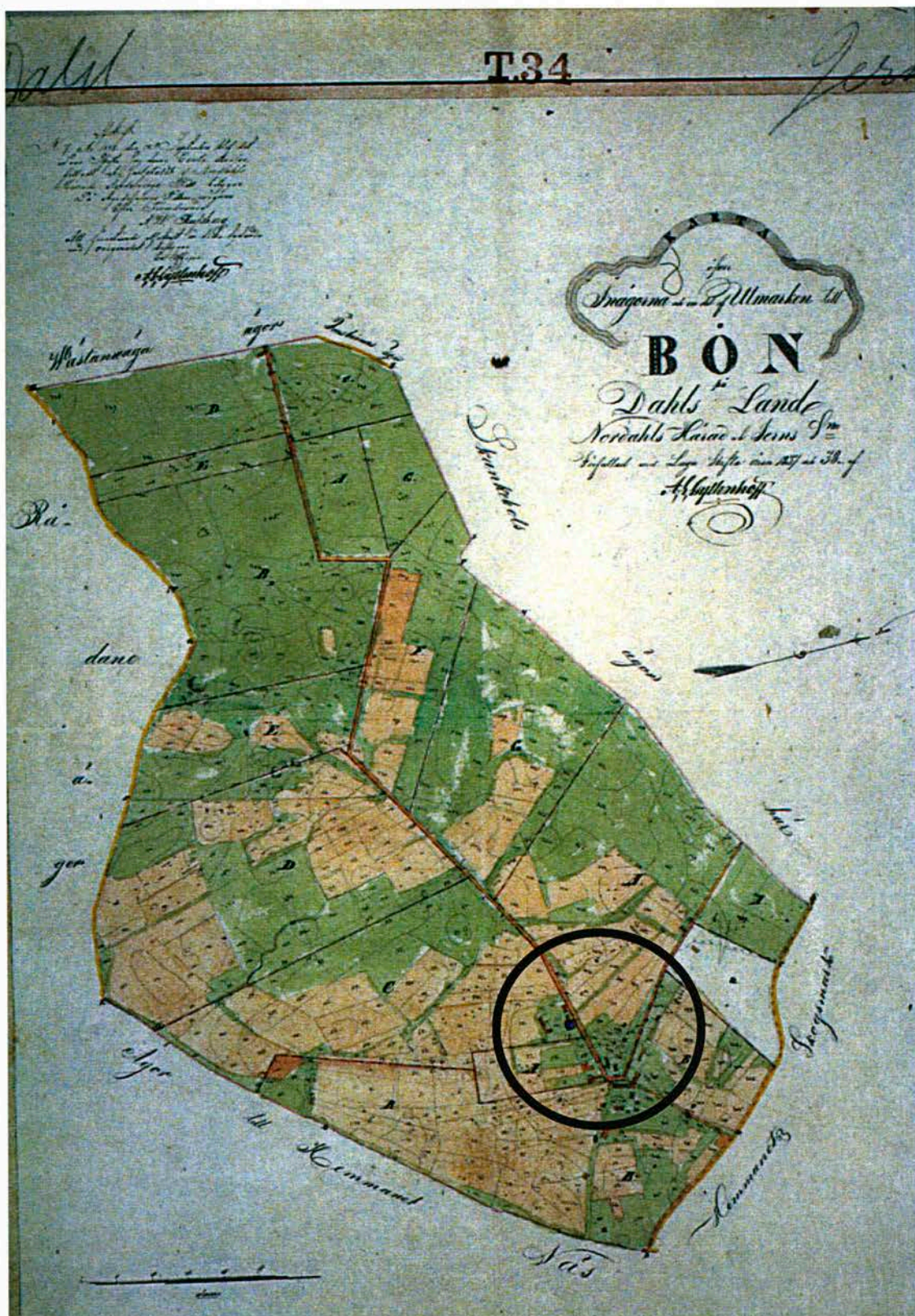
Utvärderad kulturhistoriskt värdefull fastighet som ingår i miljön är Järns-Bön 1:41.

Miljöskapande värde har Järns-Bön 1:9 och Järns-Bön 1:21.

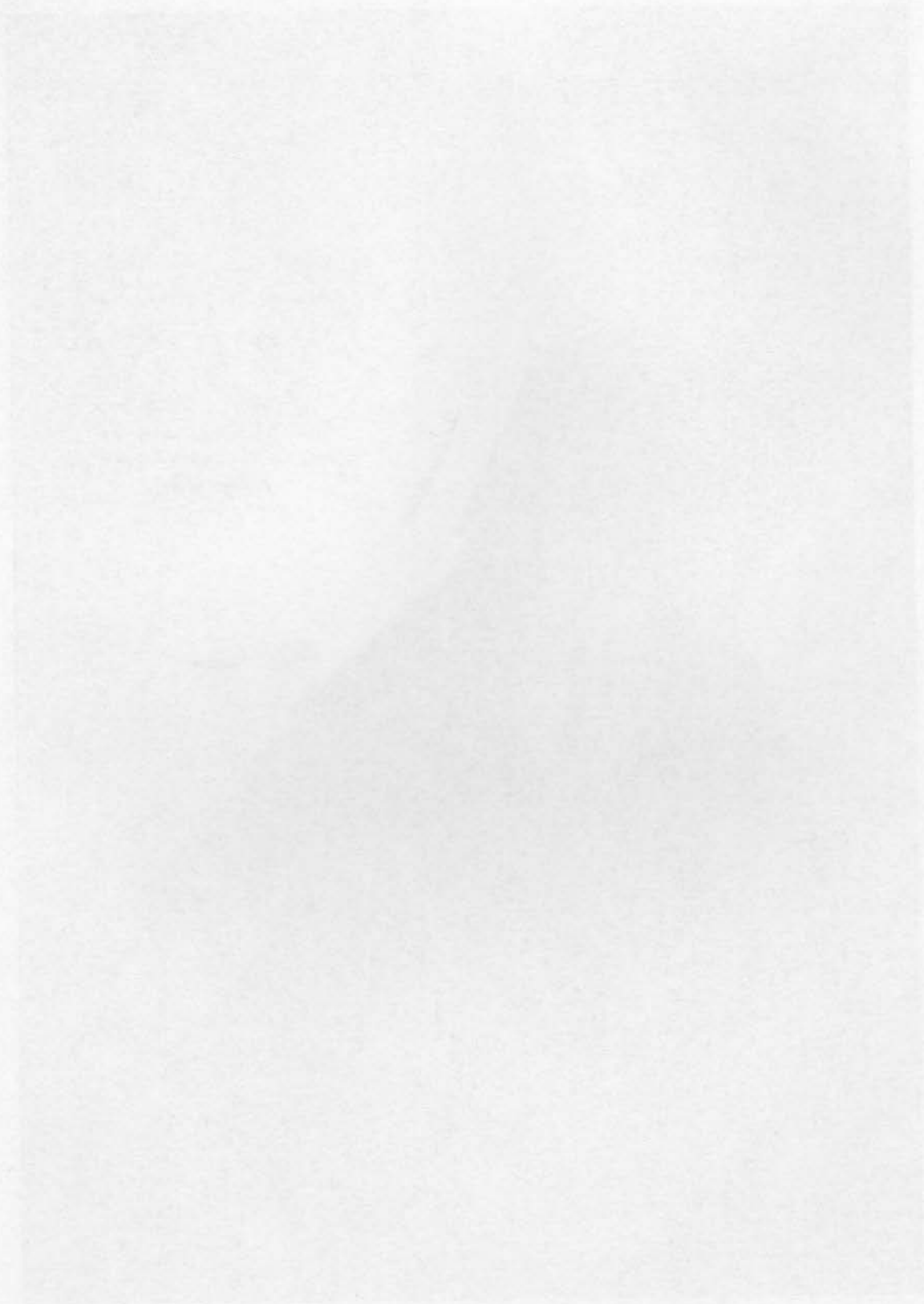

Utdrag från digitala ekonomiska kartan. Källa: Mellerruds kommun.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LEXINGTON AVENUE
NEW YORK, N.Y. 10017

B. Bymiljö Pålbön

Pålbön är belägen på slätten i västra delen av Järns socken vid gränsen mot Holms socken. Genom byn leder en mindre grusväg i östvästlig riktning och som mitt i byn bildar en T-korsning med en vägsträckning mot norr. Byns gårdsbebyggelse består av tre gårdar intill vägkorsning samt enskilda gårdar ca 200-300 m åt väster, öster respektive norr. Bebyggelsen i bykärnan är väl sammanhållen som en karaktäristisk mindre klungby. Ekonomibyggnaderna och bostadshusen är huvudsakligen från 1800-talets eller 1900-talets början. Flera av mangårdsbyggnaderna är s k Dalslandsstugor, enkelstugor i två våningar. På gårdarna finns också flera magasin intill mangårdsbyggnaderna, karaktäristiskt för traktens äldre gårdsbebyggelse. Gårdslägena i Pålbön är i princip intakta från tiden före laga skiftet, som här genomfördes 1829. Genom deras lägen har de fått namnen "Där frammare", "Där nerare", "Där västare", "Där östare" och "Där nolare". Till byn har också hört ett soldattorp, (Pålbön 1:26, utvärderad som kulturhistoriskt värdefull i denna rapport) beläget drygt en kilometer norr om bykärnan.

Förledet till namnet Pålbön antas komma från det fornsvenska mansnamnet Pale eller Påle (en biform till Pålle). Efterledet bön är en bestämd form av bö, motsvarigheten till by. Bön som form av byn är mycket vanligt i Dalsland och i äldre skrivningar allenarådande i Sundals, Nordals, Valbo och Vedbo härader, d v s i hela det nuvarande Dalsand med undantag av Åmåls kommun (Tössbo härad). Namnet är dock inte alltid förbundet med en större by utan även med enskilda gårdar. Ursprunget till "by" härleds ofta till "bosättning, boplats".

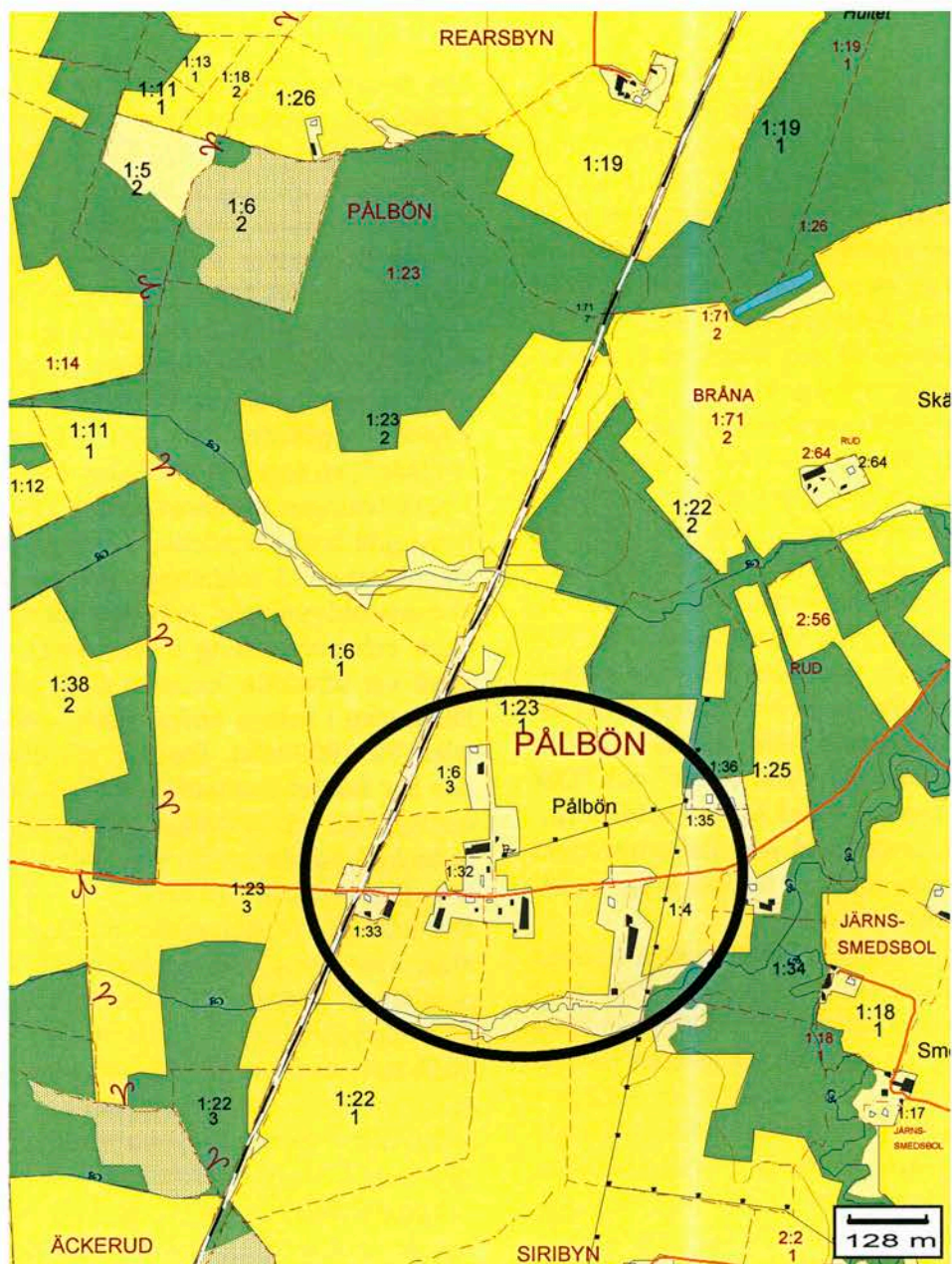
Pålbön finns upptagen i äldsta jordeboken från 1540 som ett mantal skattehemman. Enligt uppgift skall det i äldre tid ha varit betydligt större än idag och ha innefattat även markerna till Siribyn och Lycke söder om Pålbön. Laga skiftet 1829 medförde ingen påtaglig förändring av byns struktur, sju brukningsenheter finns registrerade på kartan varav en anges ha utflyttningskyldighet men ej tycks ha flyttat. I samband med skiftet delades dock två gårdar vilket medförde två nya gårdar ca

200 m väster respektive 400 m norr om byn. Ytterligare hemmansklyvningar finns sedan registrerade 1845 och 1853 men tycks inte ha gett upphov till några direkt nya gårdslägen. På 1890-talets ekonomiska karta finns dock ett par backstugor och ett torp utmärkta på byns marker. Vid anläggandet av Bergslagsbanan Göteborg-Falun vid slutet av 1870-talet drogs järnvägen rakt över byns marker ca 200 m väster om bykärnan. Där vägen korsar järnvägen uppfördes då en banvaktstuga "Pålbön", en tegelbyggnad som idag är borta. I beskrivningen till häradskartan 1891 finns 8 bebyggda brukningsdelar, 3 övriga bebyggda lägenheter och 1 soldattorp upptagna i Pålbön. Hemmansklyvningar och uppodling av utmark och omvandling av ängsmark till åkermark var utbredda fenomen såväl på Dalboslätten som i många andra trakter under 1800-talet. På 1900-talet, framför allt efterkrigstiden har istället inneburit stor torp- och gårdsnedläggelse och sammanslagning till allt större brukningsenheter. En utveckling som också är tydligt avläsbar i Pålbön.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av den äldre klungbyns bevarade karaktär, vilken innefattar en betydelsefull historisk kontinuitet från tiden före laga skifte. Bymiljön inrymmer ett flertal bevarade äldre byggnader, såväl bostadshus som ekonomibyggnader. En betydelsefull del av byns historiska värde utgörs också av det bevarade soldattorpet utanför själva bebyggelsemiljön. Ingen enskild byggnad i byn är utvärderad som kulturhistoriskt värdefull men sammantaget tillmäts gårdarna ett kulturhistoriskt värde som bebyggelsemiljö.

Inom bebyggelsemiljön tillmäts följande fastigheter ett miljöskapande värde:
Pålbön 1:4, 1:6, 1:22, 1:23, 1:32 och 1:33.

Utdrag från digitala ekonomiska kartan. Källa: Melleruds kommun.

C. Sommarstugor vid Vita sannar

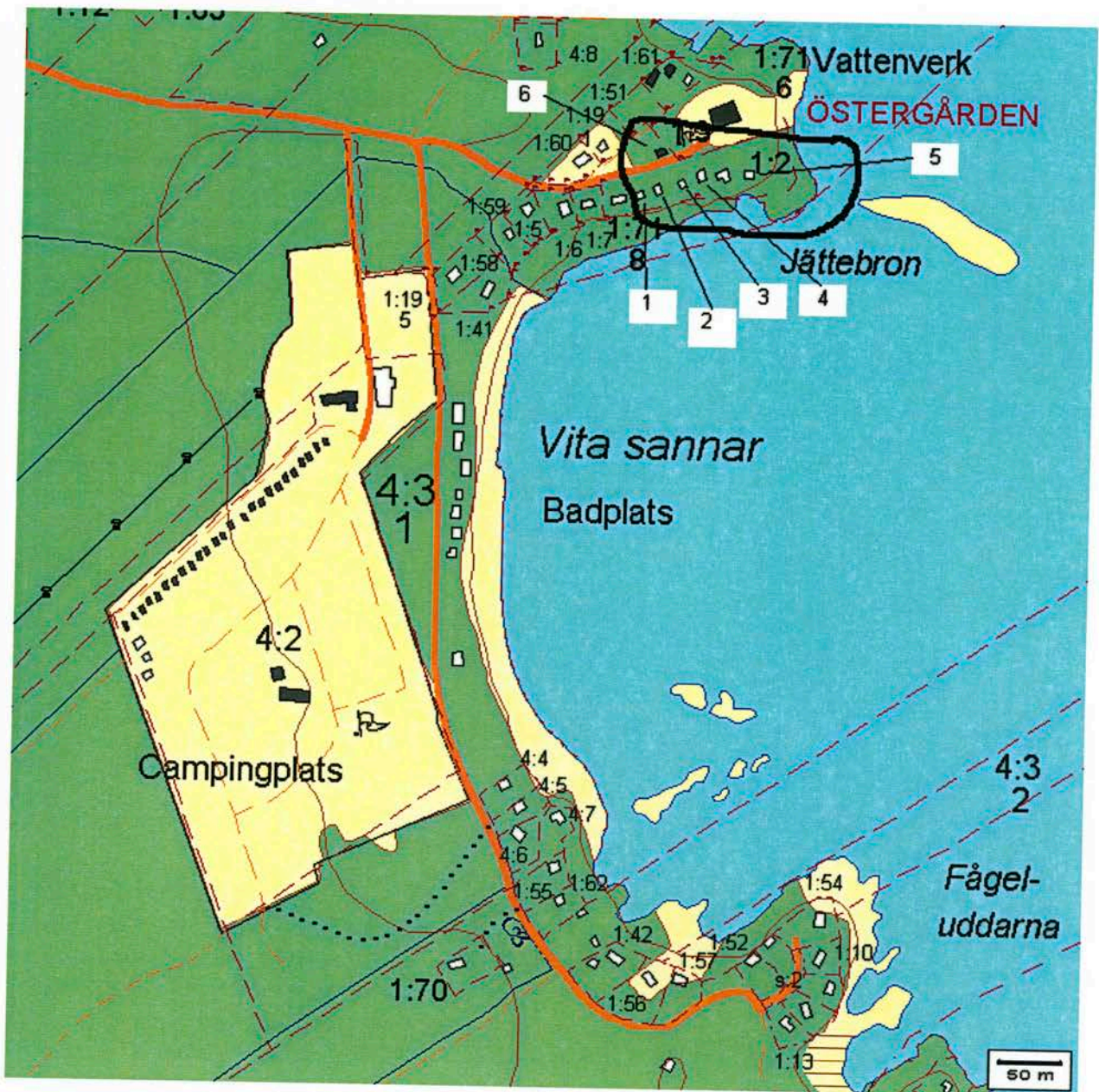
Bebyggelsemiljön utgörs av sex sommarstugor belägna på nordsidan av den bukt där sandstranden Vita Sannar är belägen. Vid Vätern, i den sk Sjöskogen har sedan 1930-talet en relativt omfattande sommarstugebebyggelse vuxit fram. Koncentrationen är störst kring Vita Sannar där bl a en campingplats finns. Sjöskogen har sedan gammalt utgjort utmarksjord för gårdarna på slätten. Sommarstugorna har i allmänhet därför uppförts på sk ofri grund mot arrendeavgift. Efterhand har en del tomter styckats av och friköpts. Framträdande i bebyggelsestrukturen vid Vita Sannar är ett par rader av stugor, dels en längs själva sandstranden i nord-sydlig riktning och dels en rad i öst-västlig riktning längs norrsidan av bukten. Raderna innefattar var för sig ett 10-tal stugor. Förutom dessa finns ett antal stugor mer oregelbundet placerade i området kring Vita Sannar. Mer spritt finns också ett antal stugor mer enskilt belägna, i allmänhet med natursköna lägen vid små vikar och uddar.

Förutom några enskilda sommarstugor som tillhör socknens äldsta och som utvärderats som kulturhistoriskt värdefulla tillmäts dessa

stugor ett kulturhistoriskt värde som bebyggelsemiljö. De tillhör områdets äldsta och har huvudsakligen bevarat sin ursprungliga karaktär. Tre av stugorna är enligt uppgift uppförda 1934 (markerade som 2, 3 och 5 på kartan) och inköpta som monteringsfärdiga av en byggvaruhandel i Mellerud. Hus 1 och 4 är enligt uppgift uppförda 1950. Förutom sommarstugorna ingår en uthusbyggnad, hus 6, uppfört ca 1940-60, i bebyggelsemiljön.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av byggnadernas välbevarade tidstypiska och ursprungliga karaktär. Utmärkande är den enkla utformningen. Stugorna utgör därmed en god representant för sin kategori och tillmäts bl a byggnadshistoriska och socialhistoriska värden.

Ingen enskild byggnad är utvärderad som kulturhistoriskt värdefull men sammantaget tillmäts stugorna ett kulturhistoriskt värde som bebyggelsemiljö. De ingår alla i fastigheten Östergården 1:2.

Utdrag från digitala ekonomiska kartan. Källa: Melleruds kommun.

Figure 1. A person sitting at a desk, possibly reading or writing.

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA FASTIGHETER

1. Bråbol 1:12

Bostadsfastighet belägen vid öppen åkermark intill ett skogsparti vid Järnsbäcken med tillflöde. Bostadshus och garage, trädgård med bl a frukträd och björkar runt om. En äldre sträckning av landsvägen kantad av björkar leder fram till bostadshuset.

Ursprungligen en mindre gård/jordbruksfastighet som upphörde på 1930-t då marken avstyckades. Vid samma tid brann ladugården. Bostadshuset är uppfört på 1930-t. Ca 50 m söder om detta låg ladugården. Garaget är uppfört ca 1990 på platsen för ett tidigare vedskjul.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av bostadshusets mycket välbevarade ursprungliga utformning, såväl exteriört som interiört. Byggnadshistoriskt intressant är bl a att huset uppförts av timmerstomme och med skiffertak, byggnadstekniker som i princip upphört att användas på 1930-talet.

2. Bråna 1:48, Jyttere

Torpställe, nu fritidsbostad beläget i kanten av den s k Sjöskogen. Skogsområdet skiljer i Järn Dalbosläätten från Väneren och inrymde tidigare ett stort antal torp och backstugor. Bostadshus och uthus med öppen mark och damm närmast husen. Tidigare öppen mark runt om har granplanterats.

Bostadshuset är sannolikt uppfört ca 1860-80 och uthuset under 1940-50-talen. En metallskylt på platsen anger namnet Jyttere 69 vilket hänför sig till Mellerud-Holm-Järn hembygdsförenings torpinventering. På 1890-talets ekonomiska karta finns detta och ytterligare tre torp i närheten markerade tillhöriga gården Bråna. På kartan finns namnet Gytte angivet.

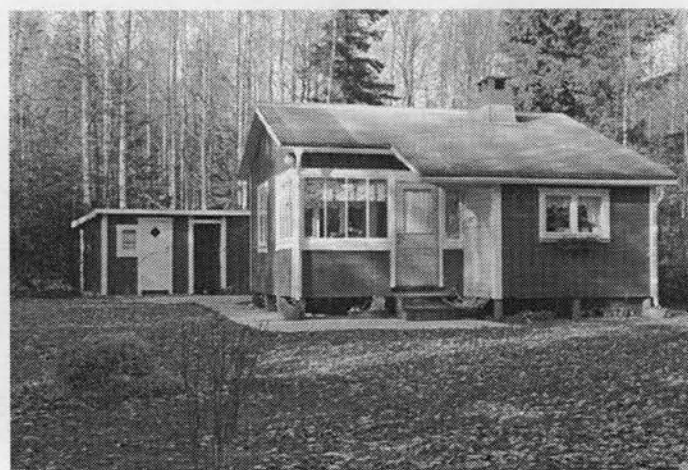
Det kulturhistoriska värdet motiveras av bostadshusets välbevarade ursprungliga karaktär och utformning. Fastigheten utgör en god representant för kategorin torpställen och är ett av de få kvarvarande äldre boställena i den s k Sjöskogen.

3. Bråna 1:59

Sommarstuga belägen intill Vänerstranden vid Vita Sannar, ett område med samlad fritidshusbebyggelse.

Längs Väneren, i den s k Sjöskogen har sedan 1930-talet en relativt omfattande sommarstugebebyggelse vuxit fram. Koncentrationen är störst kring Vita Sannar, en större sandstrand där bl a en campingplats finns. Sjöskogen har sedan gammalt utgjort utmarksjord för gårdarna på slätten. Stugorna har i allmänhet därför uppförts på s k ofri grund mot arrendeavgift. Efterhand har dock en del tomter styckats av och friköpts. Denna stuga (1930-talet) tillhör en av områdets äldsta. Förutom bostadshuset finns ett uthus och ett avträde (ca 1940-60).

Det kulturhistoriska värdet motiveras av byggnadernas välbevarade tidstypiska och ursprungliga karaktär. Utmärkande är den enkla utformningen. Anläggningen utgör därmed en god representant för sin kategori och tillmäts bl a byggnadshistoriska och socialhistoriska värden.

4. Bråna 4:1, "Där framme"

Väl sammanhållen mindre gård på den öppna slätten. Mangårdsbyggnad, magasin, ladugårdsbyggnad, ett uthus med svinhus, hönshus och vedbod samt en jordkällare. Gården har kallats "Där framme" och lades till granngården närmast västerut "Aregården" 1964. Bostadshuset har sedan använts som fritidsbostad.

Bostadshuset är enligt uppgift uppfört omkring 1880-talet, genomgick en omfattande ombyggnad 1926 och är sedan dess relativt oförändrat. Magasinet uppfört ca 1914, ladugårdsbyggnaden och uthuset ca 1920 och den betonggjutna jordkällaren på 1930-40-talet.

Det kulturhistoriska värdet motiveras främst av bostadshusets och magasinets välbevarade äldre karaktär och utformning. Helheten med gårdens övriga ekonomibyggnader bevarade är betydelsefull. Miljövärdet utgörs av gårdens karaktäristiska läge, representativt för slättbygghelsen.

Vy över gården "Där framme", Bråna 4:1.

Huvudbyggnaden på gården "Där framme", Bråna.4:1.

5. Bråna 4:2

Sommarstuga belägen intill Vänerstranden vid Vita Sannar, ett område med samlad fritidshusbebyggelse. I anslutning till Vita Sannar, en ca 400 m lång sandstrand finns bl a en campingplats som denna stuga ligger alldeles intill.

Längs Vänern, i den s k Sjöskogen har sedan 1930-talet en relativt omfattande sommarstugebebyggelse vuxit fram med koncentration kring Vita Sannar. Sjöskogen har sedan gammalt utgjort utmarksjord för gårdarna på slätten. Stugorna har i allmänhet därför uppförts på s k ofri grund mot arrendeavgift. Efterhand har dock en del tomter styckats av och friköpts. Denna stuga (1938) är en av områdets äldsta och karaktäristisk för en liten nästan "badhyttsliknande" tidstypisk stuga intill stranden.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av byggnadens välbevarade tidstypiska och ursprungliga karaktär. Utmärkande är den enkla utformningen. Anläggningen utgör därmed en god representant för sin kategori och tillmäts bl a byggnadshistoriska och socialhistoriska värden.

6. Bräckan 1:8

Gårdsanläggning belägen intill den äldre landsväg som leder i nord-sydlig riktning genom Järns socken. Vägen är sannolikt av mycket gammalt datum och leder längs en åssträckning som här bildar övergång mellan den s k Sjöskogen vid Vänern och den öppna slätten som sträcker sig till Kroppefjäll. Gården ligger i åsslutningen mot väster och den öppna jordbruksmarken. Gårdsplanen inramas av en karaktäristisk vinkelbyggnad med ladugård och andra ekonomitrymmen norr om mangårdsbyggnaden. Norr om vinkelbyggnaden finns ett höns hus. Runt manbyggnaden finns en trädgård med bl a grusade gångar.

Tillsammans med ytterligare ett par gårdar har den tidigare benämns Norra Bräckan. Den nuvarande manbyggnaden samt vinkelbyggnaden är enligt uppgift från 1914. Höns huset, karaktäristiskt och tidstypiskt utformat med bl a pulpettak och stora fönster är uppfört ca 1950-60.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av den karaktäristiskt och väl sammanhållna gårdsmiljöns bevarade äldre utformning. Såväl bostadshuset och ekonomibygnaderna är välbevarade i ursprungligt och tidstypiskt skick. Gården tillmäts också ett miljövärde genom dess läge i åsslutningen intill den gamla landsvägen.

7. Bräckan 2:10

Dalslandsstuga, tidigare mangårdsbyggnad till granngården, och magasin på avstyckad bostadsfastighet. Mangårdsbygganden är belägen alldeles intill och på västra sidan av den äldre landsväg som leder i nord-sydlig riktning genom Järns socken. Vägen är sannolikt av mycket gammalt datum och leder längs en åssträckning som här bildar övergång mellan den s k Sjöskogen vid Vänern och den öppna slätten som sträcker sig västerut bort till Kroppefjäll.

Dalslandsstugan är sannolikt uppförd ca 1850-80 och magasinet ca 1920-40. Fastigheten avstyckades enligt uppgift omkring 1930-talet från nuvarande Bräckan 2:12 som är en av gårdarna som benämns Södra Bräckan.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av byggnadernas välbevarade äldre karaktär och utformning. Bostadshuset utgör samtidigt ett fint exempel på en s k Dalslandsstuga, en byggnadstyp representativ för landskapet och lokal byggnadstradition. Fastigheten tillmäts också ett miljömässigt värde genom dess karaktäristiska läge.

8. Bräckan 2:11

Sommarstuga belägen intill Vänerstranden norr om Vita Sannar. Förutom en mer koncentrerad fritidshusbebyggelse vid Vita Sannar finns ett flertal stugor spridda längs kuststräckningen. De är i allmänhet, liksom denna stuga, naturskönt placerade vid små vikar och uddar.

Längs Vänern, i den s k Sjöskogen har sedan 1930-talet en relativt omfattande sommarstugebebyggelse vuxit fram. Koncentrationen är störst kring Vita Sannar, en större sandstrand där bl a en campingplats finns. Sjöskogen har sedan gammalt utgjort utmarksjord för gårdarna på slätten. Stugorna har i allmänhet därför uppförts på s k ofri grund mot arrendeavgift. Efterhand har dock en del tomter styckats av och friköpts. Denna stuga är uppförd 1958 med bl a tidstypisk stockpanel och veranda med öppen spis mot vattnet. Förutom bostadshuset finns uthus, avträde och jordkällare.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av sommarstugans välbevarade tidstypiska och ursprungliga utformning. Anläggningen utgör en god representant för sin kategori och tillmäts bl a byggnadshistoriska och socialhistoriska värden.

9. Järns-Bön 1:41

A. Gårdsanläggning på jordbruksfastighet. Belägen i bymiljö (se utvärderad bebyggelsemiljö "Bymiljö Järns-Bön") i öppet odlingslandskap. På gården finns flera välbevarade äldre bostadshus och ekonomibyggnader. Kring bostadshusen finns traditionellt utformade trädgårdar.

Av de tre bostadshusen är huvudbyggnaden uppförd 1917-18 som en tidstypisk större mangårdsbyggnad. Karaktäristiskt är bl a skiffertaket. Intill finns ett bostadshus (1925), tidigare undantagshus och arrendatorsbostad. Sydost om dessa finns ett äldre bostadshus, tidigare mangårdsbyggnad till en gård som 1955 lades samman med nuvarande 1:41. Huset är en parstuga i två våningar, sannolikt uppförd ca 1800-50 som enkelstuga och under 1800-talets senare hälft utbyggd till parstuga. Ekonomibyggnaderna består av magasin (1823), ladugård (1870-t), vedbod, hönshus (1800-t), garage (1950-t) och maskinhall, sädestork (1980-t).

Det kulturhistoriska värdet motiveras av den innehållsrika gårdsmiljön med de många välbevarade byggnaderna. Gården tillmäts betydelsefulla miljövärden både som enskild fastighet och som del av bymiljön. Av särskilt byggnadshistoriskt värde är parstugan som är mycket välbevarad i äldre skick såväl exteriört som interiört.

Ingår i bebyggelsemiljö A - Bymiljö Järns-Bön.

Huvudbyggnad och magasin på Järns-Bön 1:41.

Äldre bostadshus (parstuga) tillhörande Järns-Bön 1:41.

B. Båthus med förråd vid liten hamn. Liten båthamn i en skyddad vik, Kvarnviken, i Vänern. Byggnaderna på platsen består av ett speciellt äldre båthus konstruerat av regelverk med väggarna täckta av råghalm som hålls på plats av slänor samt en enkel förrådsbyggnad.

Hamnen har grävts ut och försetts med bryggor, sannolikt efter 1940-talet. Båthuset är enligt uppgift från 1800-talet och hitflyttat ca 1940 över isen från Lövnäsviken, en knapp km norr om dess nuvarande plats. Förrådsbyggnaden är uppförd ca 1940-60. Anläggningen har aldrig använts för yrkesfiske utan för "husbehovsfiske/fritidsfiske". På platsen finns en markering "Tjärestö" nr 75 på en mindre skylt från hembygdsföreningens torputsättning.

Det kulturhistoriska värdet motiveras främst byggnadshistoriskt genom båthusets speciella utformning. Genom dess funktion utgör den en representant för fisket i Vänern som tidigare utgjort en viktig binäring för delar av Järns befolkning.

Allén fram till gården Järns-Frestersbyn 1:10.

Mangårdsbyggnaden till Järns-Frestersbyn 1:10.

Mangårdsbyggnaden till gården Änden är en välbevarad Dalslandsstuga från 1850.

10. Järns-Frestersbyn 1:10

Gårdsanläggning belägen i det öppna slättlandskapet. Från en mindre landsväg leder en 200 meter grusad rak allé fram till gården som innefattar ett flertal byggnader. Närmast manbyggnaden finns en stor trädgård med bl a rader av fruktträd och andra träd.

Mangårdsbyggnaden är uppförd på 1890-talet i en karaktäristisk och påkostad utformning. Byggnadskroppen är tredelad och innefattar bl a glasveranda i två våningar, taklanternin, profilerade fönsterfoder m m. Fasaden består bl a av stående panel på förvandring. Sadeltaget är belagt med skiffer. Drängstuga/källarvind från ca 1900. Två generationer ladugårdsbyggnader finns, den äldsta från ca 1900 och den senare 1931. Magasin uppfört ca 1930-40. Brygghus, traktorgarage samt avträde ca 1950-60.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av en väl sammanhållen gårdsmiljö med ett flertal välbevarade byggnader med olika funktioner. Av särskilt byggnadshistoriskt och arkitektoniskt värde är mangårdsbyggnadens utformning. Betydelsefullt är också övriga miljövärden, bl a allén och trädgårdsanläggningen.

11. Järns-Frestersbyn 1:24, Änden

Väl sammanhållen gårdsanläggning belägen i öppet slättlandskap. Trädgården kring mangårdsbyggnaden inramas av lövträd och granar. Mot byggnadens mittaxel leder en grusad gång med hamlade trädrader.

Gården inramas av ett mindre bestånd av trädvegetation och mangårdsbyggnaden är en välbevarad Dalslandsstuga, enligt uppgift uppförd 1850 och renoverad efter hand. Taket är belagt med skiffer och på vån två finns småspröjsade fönster av äldre slag. Glasveranda sannolikt från ca 1900. Magasinet med skiffertak är troligen från ca 1938, ytterligare en ekonomibygnad enligt uppgift från uppförda ca 1940-50.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av gårdens välbevarade helhet med såväl mangårdsbyggnadens som ekonomibygnadernas ursprungliga/äldre utformning väl bibehållna. Av särskilt byggnadshistoriskt värde är Dalslandsstugan som representant för landskapets byggnadstradition. Även magasinet utgör ett fint exempel på områdets traditionella gårdsbebyggelse.

Magasinsbyggnaden till gården Änden, Järns-Frestersbyn 1:24.

12. Järns-Korsgården 1:4

Sommarstuga belägen intill Vänerstranden söder om Vita Sannar. Förutom en mer koncentrerad fritidshusbebyggelse vid Vita Sannar finns ett flertal stugor spridda längs kusten. De är i allmänhet, liksom denna stuga, naturskönt placerade vid små vikar och uddar.

Längs Vänern, i den s k Sjöskogen har sedan 1930-talet en relativt omfattande sommarstugebebyggelse vuxit fram. Koncentrationen är störst kring Vita Sannar en större sandstrand där bl a en campingplats finns. Sjöskogen har sedan gammalt utgjort utmarksjord för gårdarna på slätten. Stugorna har i allmänhet därför uppförts på s k ofri grund mot arrendeavgift. Efterhand har dock en del tomter styckats av och friköpts. Denna stuga (1935-40) är en av områdets äldsta med bevarad tidstypisk och småskalig karaktär.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av sommarstugans välbevarade tidstypiska och ursprungliga utformning. Anläggningen utgör en god representant för sin kategori och tillmäts bl a byggnadshistoriska och socialhistoriska värden.

13. Järns-Låssbyn 1:19, Låssbyn

Jordbruksfastighet med karaktäristisk gårdsanläggning som är väl exponerad i det öppna slättlandskapet. Vegetation av enstaka träd runt trädgården, bl a fruktträd. Gården som rymmer ett flertal byggnader har också en damm.

Mangårdsbyggnaden är enligt uppgift uppförd 1873 med bevarad tidstypisk karaktär, bl a veranda med snickarglädje. Interiört finns bl a äldre takmålningar bevarade. Intill finns en tillbyggd arbetarbostad från 1936. Gårdens övriga byggnadsbestånd består av en f d drängstuga/brygghus/vagnskjul med skiffertak (1800-tal), magasin/källare/vedbod (1890-tal), magasin (1942), ladugårdsbyggnad (1935/1951), smedja (1800-tal), f d stall (uppfört 1947, ombyggt till verkstad och sädestork 1985), garage (1986).

Jordbruksfastigheten Låssbyn med från vänster magasin, mangårdsbyggnad och f d drängstuga/brygghus/vagnskjul.

F d drängstuga/brygghus/vagnskjul till Järns-Låssbyn 1:19.

Bostadsfastigheten tillhörande Järns-Låssbyn 1:20.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av helheten för den innehållsrika gårdsmiljön där de olika byggnaderna representerar ett flertal funktioner. Flera av dem är välbevarade i äldre/ursprunglig utformning och karaktär och tillmäts byggnadshistoriska värden. Intressant är bl a de olika magasinbyggnaderna och den f d drängstugan.

14. Järns-Låssbyn 1:20

Bostadsfastighet belägen i det öppna slättlandskapet och i anslutning till Järnsbäckens slingrande lopp. Intill fastigheten finns också den landsväg som i öst-västlig riktning genomkorsar socknens centrala delar och bl a ansluter till kyrkplatsen ca 1 km öster härom. Omgivningen närmast Järns-Låssbyn 1:20 kan beskrivas som ett mindre sockencentrum med ett numera rivet skolhus (Järns-Låssbyn 1:9), f d lärarbostäder (Järns-Låssbyn 1:11), en bygdegård (Bråna 1:36) och denna fastighet som inrymt lanthandel.

Bostadshuset (uppfört ca 1900) har tidigare även inrymt lanthandel som lades ner ca 1985. Mindre ladugårdsbyggnad ca 1930-50, garage ca 1960-tal och en betonggjuten jordkällare. Vid åbrinken av Järnsbäcken alldeles sydost om byggnaderna finns en registrerad fornlämning (Järns socken nr 18), en vargrop.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av den f d lanthandelns tidigare funktion och byggnadens välbevarade äldre karaktär och utformning. Fastigheten tillmäts också ett miljövärde genom dess framträdande placering intill landsvägen och som en del av ett mindre sockencentrum.

15. Järns-Stom 1:12, 1:11, Hagarna

F d jordbruksfastighet belägen ca 500 m väster om Järns kyrka i det öppna slättlandskapet och intill den landsväg som löper i öst-västlig riktning genom socknens centrala delar. Tomtmarken inrymmer en trädgård med bl a en grusad gång som leder fram till byggnadens mittaxel och glasveranda mot söder. Typisk trädgård runt huset, grusad gång, öppen åkermark runt om.

Gårdens jordbruksmark är sedan 1979 lagd till stamfastigheten på Järns stom, den s k "Kyrkjärn" intill kyrkan (Järns Stom 1:11). Förutom markerna är även ladugårdsbyggnaden (ca 1950, ombyggd 1979) och ett mindre garage (ca 1950-tal) frånstyckade. Byggnaderna på 1:12 består av en manbyggnad (ev 1800-tal), en uthusbyggnad med bl a snickarbod (ca 1900) och ett uthus med bl a vedbod (ca 1930-50). Enligt uppgift byggdes ev mangårdsbyggnaden om ca 1900 och förhöjdes från en våning till 1½.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av byggnadernas välbevarade äldre utformning och karaktär. Anläggningen tillmäts också ett miljövärde där bl a trädgårdens utformning är av intresse.

16. Järns-Tormansbol 1:4

F d mindre jordbruksfastighet belägen i kanten av "Sjöskogen" mot slätten väster om denna. Sjöskogen är det skogsområde som utgör en barriär mellan Dalboslätten och Väneren. Vid övergången mellan skogen och slätten sträcker sig en randmorän längs vilken en sedan gammalt central vägsträckning genom socknen leder i nord-sydlig riktning.

Sjöskogen har av tradition utgjort ett utmarksområde för gårdarna på slätten. Området kom under 1800-talet att bebyggas med ett stort antal torp- och backstugor vars invånare i allmänhet levde under knappa omständigheter. Av denna bebyggelse återstår idag i princip endast den s k "Olle Tängs stuga" på denna fastighet. Det är en liten enkelstuga sannolikt uppförd ca 1800-50. Byggnaden är relativt välbevarad såväl exteriört som interiört. Det ursprungliga torvtaket har bytts till tvåkupigt lertegel och på östra gaveln finns ett snedtäcka med förrådsutrymme från ca 1970-talet. Tidigare har här funnits ett förråds/källarutrymme av granslanor och torv. Övriga byggnader på fastigheten är troligen uppförda ca 1930 och består av ett bostadshus (genomgripande ombyggt), ladugård och hönsbhus/vedbod/dass. En metallskylt på platsen anger nr 38, OlleTängs stuga, vilket hänför sig till Mellerud-Holm-Järn hembygdsförenings torpinventering.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av den gamla stugans höga ålder och välbevarade äldre utformning. Särskilda motiv utgörs av byggnadens byggnadshistoriska samt dess socialhistoriska värde. Lokalhistoriskt tillmäts också byggnaden ett särskilt värde som ett av socknens äldsta hus och kvarvarande representant för Sjöskogens enkla bebyggelse.

17. Pålbön 1:26

Torpställe, nu fritidsbostad, beläget intill ett skogsparti på den öppna slätten. Fram till den enskilt belägna fastigheten leder en mindre väg genom öppet odlingslandskap och bostadshuset omges närmast av en trädgård.

Stället är på 1890-talets ekonomiska karta markerat som soldattorp på byn Pålböns ägor. Gårdarna i Pålbön är fortfarande relativt väl samlade och utgör en karaktäristisk bebyggelsemiljö (se särskild beskrivning i denna rapport) belägen ca en km sydost härom. Pålbön 1:26 innefattar ett bostadshus troligen uppfört ca 1910-30 och ladugårdsbyggnad från ca 1900. Bostadshuset och ev ladugården är därför sannolikt uppförda efter indelningsverkets upphörande 1901.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av byggnadernas välbevarade äldre utformning. Anläggningen utgör en god representant för sin kategori och tillmäts också betydelsefulla miljövärden där bostadshuset och ladugården utgör en viktig helhet i det omgivande landskapet.

18. Rud 2:32, Hedbacken

Avstyckad gård, f d större jordbruk belägen på den öppna slätten. Från "Hamranevägen" leder en ca 200 m lång trädkantad grusväg i riktning mot mangårdsbyggnadens mittaxel. Gårdsmiljön domineras förutom av byggnaderna av en trädgård och den grusade gårdsplanen.

Mangårdsbyggnaden, uppförd 1913, är av västsvensk dubbelhustyp med planlösning liknande en salsbyggnad. Dess föregångare var en parstuga som låg på samma plats. Magasinsbyggnaden intill mangårdsbyggnaden och samtida med denna inrymde ursprungligen även en bostadsdel som senare använts som bryggghus. Verandan på dess norra gavel lär ha suttit på den rivna parstugan. Ladugårdsbyggnad i vinkel med lada och loge från 1800-tal och fähus från 1915. Svin- och höns hus (1800-tal). Höns hus (1960-tal), ombyggt till verkstad samt garage (1960-tal).

Det kulturhistoriska värdet motiveras av den väl sammanhållna gårdsmiljön med ett flertal välbevarade byggnader som representerar olika funktioner. Bl a är manbyggnaden välbevarad såväl exteriört som interiört i ursprungligt/äldre skick. Betydelsefullt för miljövärde är också gårdens väl exponerade läge i det öppna landskapet och framfartsvägen.

Mangårdsbyggnaden till Rud 2:59, Stuput är en Dalslandsstuga.

19. Rud 2:59, Stuput

F d jordbruksfastighet, nu fritidsboställe. Gården är belägen intill ett slingrande vattendrag, ett biflöde till Järnsbäcken. Längs vattendraget sträcker sig ett skogbevuxet landskapsparti, i övrigt domineras omgivningarna av den öppna uppodlade slätten. En mindre väg leder fram till husen och i den igenvuxna trädgården finns bl a ett par stora ekar.

Mangårdsbyggnaden är en Dalslandsstuga (troligen ca 1850) med bevarad ålderdomlig karaktär och byggnadsdelar, bl a skorsten, fönster, dörr och andra snickerier samt interiöra delar. Övriga byggnader utgörs av en lillstuga/sommarstuga (ca 1930-50), ladugårdsbyggnad (ca 1930-1950) och ett f d höns hus ? (ca 1920-50).

Det kulturhistoriska värdet motiveras av Dalslandsstugans byggnadshistoriska värde. Genom dess ålder och bevarade äldre utformning tillmäts huset ett särskilt värde som representant för traktens och landskapets byggnadskultur.

20. Rud 2:61

F d jordbruksfastighet belägen på det öppna slättlandskapet som domineras av åkermark. Förutom byggnaderna, med delvis eftersatt underhåll, finns en igenvuxen trädgård.

Bostadshuset är en Dalslandsstuga (troligen ca 1850-80) och enligt uppgift renoverad 1904. Även omkring 1950-talet har byggnaden delvis renoverats. Av byggnadens välbevarade äldre karaktär märks bl a skiffertaket, fönster och en veranda med snickarglädje. Även interiört är betydelsefulla äldre delar bevarade. Intill bostadshuset ligger ett välbehållet karaktäristiskt magasin med skiffertak (ca 1910-30). I övrigt finns en f d ladugårdsbyggnad (ca 1920-50) och ett uthus (ca 1940-60).

Det kulturhistoriska värdet motiveras främst av den välbevarade Dalslandsstugan och magasinet. Båda är typiska karaktärsbyggnader för området och bostadshuset tillmäts också ett särskilt värde som representant för Dalslands byggnadskultur. Sammantaget tillmäts gården som helhet ett miljövärde.

21. Västanvägatorp 2:1

1. Jordbruksfastighet belägen ca en km söder om Järns kyrka i det öppna slättlandskapet. Gården är belägen på en åsrygg i anslutning till ändmoränen som sträcker sig genom socknen i nord-sydlig riktning. Från landsvägen längs kanten av åsen leder en ca 200 m lång grusad väg upp till gården. Vid avfarten från landsvägen växer två ekar.

Mangårdsbyggnaden (1936) är tidstypiskt utformad och i stort bevarad i ursprungligt skick såväl exteriört som interiört. Intill manbyggnaden finns en jordkällare i betong (1929), ett magasin (1920-40) samt en byggnad (ca ca 1870-1900) som inrymt bostad (typ drängkammare) samt snickarbod. Bostadsdelen har senare byggts om till bryggghus. Av bevarad äldre interiör märks bl a ett spis-komplex med bakugn. Ladugårdsbyggnad (ca 1900, utbyggd ca 1930) har bl a en överbyggd gödselstad. Vedskjul 1900-30) samt bilgarage (1960-tal).

Det kulturhistoriska värdet motiveras av den väl sammanhållna gårdsbebyggelsen med dess karaktäristiska läge i landskapet, den grusade uppfartsvägen och de två ekarna vid landsvägen. Väsentligt för helheten är de olika byggnaderna som representerar ett flertal funktioner och som är välbevarade i ursprunglig utformning och karaktär.

2. Naturskönt belägen sommarstuga intill Vänerstranden vid Järns Sannar, ett område med samlad fritidshusbebyggelse, dock ej i samma omfattning som det ca två km norr-ut belägna Vita Sannar.

Längs Vänern, i den sk Sjöskogen har sedan 1930-talet en relativt omfattande sommarstugebebyggelse vuxit fram. Sjöskogen har sedan gammalt utgjort utmarksjord för gårdarna på slätten. Stugorna har i allmänhet därför uppförts på sk ofri grund mot arrendeavgift. Efterhand har dock en del tomter styckats av och friköpts. Denna stuga (1930-talet) tillhör en av områdets äldsta. Förutom bostadshuset finns ett uthus från samma tid samt en senare tillkommen lekstuga.

Det kulturhistoriska värdet motiveras av bostadens och uthusets välbevarade tidstypiska och ursprungliga karaktär. Utmärkande är den enkla utformningen som avspeglas i byggnadernas begränsade storlek och materialval. Anläggningen utgör därmed en god representant för sin kategori och tillmäts främst byggnadshistoriska och socialhistoriska värden.

BYGGNADSVÅRD

Älvsborgs länsmuseum (nuvarande Regionmuseum Västra Götaland) har tillsammans med läns museerna i Västsverige givit ut en pärm om byggnadsvård. Texten nedan är inledande texter före konkreta faktablad i olika ämnen. För texten står Olof Antell med bidrag från Peter v Knorring, Per Rydberg och Axel Unnerbäck.

Byggnadstradition och byggnadsvård

Det finns bara ett sätt att bevara den svenska byggnadstraditionen: att varsamt och väl ta hand om våra äldre hus. De kan sedan i sin tur tjäna som inspiration och förebilder för det vi bygger nytt nu och i framtiden.

Våra äldre byggnader är många men de utgör ändå en relativt liten del av vår totala byggnadsmassa. Mindre än 10 % av vår bebyggelse är uppförd före år 1900. Många av de äldre husen är redan så hårt ombyggda och förvanskade att deras värde såväl kulturhistoriskt som arkitektoniskt är utarmat. *De välbevarade hus vi har kvar blir därigenom alltmär värdefulla för varje år som går.*

Våra hus skiljer sig mycket åt. Stad och land, 17- 18- och 1900-tal, rikt och storslaget, respektive fattigt och enkelt, kust och inland, skogs- och jordbruksbygder har sin särart. Nästan varje landskap har sin lokala byggnadskultur. Trots att husen är så olika kan de flesta av oss mycket väl skilja på nytt och gammalt, äkta och förfalskat, rätt och fel. Att se, känna och uppleva detta är en sak, men att lyckas bibehålla det genuina när vi underhåller och rustar upp är något annat.

Tyvärn kan vi inte förvänta oss att i byggvaruhuset, färghandeln eller i snickerifabrikerens kataloger finna alla de material som är typiska för äldre byggnader. Att hitta rätt i djungeln av nya material och metoder som marknadsförs idag kräver kunskap, envishet och målmedvetenhet.

Den bästa kunskapskällan är det välbevarade och oförstörda huset. Genom att jämföra och betrakta hus av samma sort och ålder, som

det vi själva är satta att vårda, kan vi lära mer än vad böcker och faktablad kan förmedla. God byggnadsvård kräver kunskap både om det enskilda huset och om byggnadstraditionen i den trakt där huset är beläget. Läns- och regionmuseerna har i regel publicerat skrifter på inventeringar i det egna landskapet, läs dem i första hand.

Grund och stomme

Gamla byggnader är oftast mycket solida trots att de inte i tekniskt avseende fungerar på samma sätt som nya. Våra timmerhus är de bästa exemplen på detta. Trots enkel grundläggning och med dagens mått mätt inte särskilt välisolerade väggar är de utmärkta hus från både stabilitets-, och energisynpunkt. En enkel murad stenfot kan fungera mycket bättre än en stel betonggrund, en tät panelad timmervägg är trots sin måttliga tjocklek både värmelagrande och isolerande. Grundläggning och stomkonstruktion hör oskiljaktligt samman. Sättningar i mark och grund fortplantar sig upp genom stommen för att klinga ut någonstans i taknocken. Skeva golv, veckade tapeter och svårstängda dörrar stöter man ofta på i gamla hus. I trähus är detta något som man i viss utsträckning får leva med, i murade hus kan en grundförstärkning i enstaka fall vara en nödvändighet.

Varje tid och plats har haft sin byggnadsteknik. Liggtimmerväggen har dominerat i norr och i mellansverige medan skiftesverk och korsvirke varit vanligt i landets södra delar. Murade hus av tegel har framför allt hört stads- och herrgårdskulturen till. Stående timmer, stolpverk, plankväggar och regelstommar har under 1900-talet efterträtt de äldre konstruktionerna.

När vi idag tar hand om de äldre husen måste vi utgå från den teknik med vilken de byggdes. Husen måste tillåtas röra sig så som de alltid har gjort. Vi kan inte tilläggsisolera husen vare sig utvändigt eller invändigt utan att riskera att skada huset både tekniskt och estetiskt. Lär dig förstå husets byggnadssätt innan du åtgärdar det.

Fasadens material

Husets fasad avspeglar de material som använts till dess stomme. Timmerhuset hade ursprungligen de bilade stockarna som fasadmateri- al; i senare tid kläddes de med stående brädpanel eller en puts för att likna ett hus i sten. Det murade huset av sten eller tegel putsades och kalkfärgsmålades för att efterlikna ännu ädlare stenmaterial. Både sten och tegel kunde i sig själv utgöra fasadmateri- al. Resvirkes, plank- och regelstommen kläddes ofta med hyvlad brädpanel, men kunde också re- veteras för att imitera stenhusets rustika utse- ende.

1900-talets byggande har i allt högre grad kommit att karaktäriseras av att stomkon- struktion och fasadmateri- al är två skilda ting. Idag är det som ser ut som ett tegelhus bara ett yttre skal, utan bärande funktion. På samma sätt anger inte en träpanel på något sätt hur huset är uppfört, den kan mycket väl klä en stomme av lättbetong.

Fasadens materi- al kan ha förändrats genom åren. Det reveterade timmerhuset kan tidigare ha haft en stående brädpanel med locklister, men ursprungligen stått som ett rödmålat tim- merhus. Vid en upprustning bör man då i re- gel utgå från det nuvarande utseendet och först i andra hand överväga ett återställande till ett äldre utseende. Behåll framför allt de- taljriki- edomen: snickarglädjen i fönsteromfatt- ningar, verandor och räcken är en del av hu- sets fasad som nästan alltid är av värde att bevara även om de inte tillhör husets äldsta utseende.

Tak och takmateri- al

Husets viktigaste uppgift är att ge oss tak över huvudet, men ett välskött tak är också nödvändigt för att skydda huset i sig.

I vår svenska byggnadstradition har många olika takmateri- al använts. De äldsta - vass och halm, torv och näver, spån och brädor, stenflis och skiffer - är idag närmast historis- ka företeelser och just därför så viktiga att värna om där de ännu finns kvar.

Tegel är fortfarande det vanligaste takmateri- alet på äldre bostadshus och på landsbygdens

uthus. Det är ett materi- al med lång livslängd och ett vackert åldrande. Ersätt aldrig ett te- geltak med tegelimiterande plåt eller betong. Plåt har under 1900-talet blivit ett vanligt tak- materi- al på alla typer av hus. Det äldre plåtta- ket har med sina mindre plåtformat och sin detaljriki- edom en helt annan karaktär än det moderna plastbelagda plåttaget som lagts med stora fladdrande plåtband. Det är viktigt att utgå från det äldre plåttagets utseende när man strävar efter att bevara en äldre bygg- nads karaktär.

Behåll det takmateri- al som huset har och var skeptisk mot reklam för nya s k underhållsfria materi- al. Ett tak är aldrig helt underhållsfritt.

Fönster och ytterdörrar

Fönstret har som sin främsta uppgift att släp- pa in dagsljus, men har i alla äldre hus också tjänst som vädringslucka. Dörren är husets öppning för människor, varor och möbler. Men fönster och ytterdörrar är också de vikti- gaste arkitektoniska elementen i de flesta byggnader. Deras placering och proportione- ring, dimensionering och detaljutförande är av avgörande betydelse för husets karaktär och berättar dess historia. Respekterar vi hu- set och vill bevara det oförstört är fönstren och dörrarna detaljer som vi först i yttersta nödfall skall förändra.

Nästan alltid kan gamla fönster med ganska små medel repareras och kompletteras så att de fungerar lika bra som nya. Är reparation en omöjlighet eller har fönstren redan bytts ut kan man alltid tillverka nya kopior efter origi- nalen.

Försök inte hitta färdiga standardfönster till en äldre byggnad, det är dömt att misslyckas. Finsnickeren och mindre snickerier är de som man i första hand skall vända sig till om man vill tillverka fönster och dörrar i originalutfö- rande. Låt snickaren arbeta efter en tillvarata- gen förlaga. Se till att virkeskvalitet och hop- fogning är den samma som i originalet. Åter- använd originalbeslag eller skaffa nya av samma typ som de ursprungliga. Godtag inga onödiga eftergifter, det finns ingen anledning till det.

Invändiga snickerier

Snickerier kan ofta betraktas som antikviteter. Fram till för ca 100 år sedan tillverkades de helt för hand, oftast av en lokal snickare. Varje hyveldrag, varje profil bär spår av ett unikt verktyg.

Snickerierna är tidsdokument. Genom att deras utformning skiftat med tiden är de en utgångspunkt vid datering av en byggnad. Snickerierna vittnar därför också om var och när en förändring skett.

Snickeriernas profilering, sammansättning och storleksförhållanden ger inte bara en tidsangivelse utan avspeglar även lokal tradition och husägarens sociala status. De smidda beslagen och kammarlåsen är prov på ett hantverk som vi helt saknar idag.

Att ersätta originalsnickrier med ny tillverkade "likvärdiga" är närmast en omöjlighet, det hantverket skulle bli mycket kostsamt idag. Gamla snickerier bör istället repareras och kompletteras på samma sätt som gamla möbler men utan strävan till ytlig perfektionism. Slitage och smärre skavanker hör till ett äldre hus och är en del av det som skiljer gammalt från nytt.

Vid förändringar i gamla hus ångrar man oftare att man gjort för mycket än tvärt om. Även de tidiga 1900-talets snickerier är tillverkade med en omsorg och detaljrikedom som vi sällan finner idag. Spara och återanvänd därför alla äldre snickerier, släng aldrig ett originalfoder, ett gammalt smitt beslag eller en gedigen spegeldörr i en container.

Golv, väggar och tak

De invändiga ytskikten i ett gammalt hus har ofta en karaktär som inte går att återskapa med moderna material. Lutande golv, skeva väggar och nedböjda tak hör också till sådant som ger stämning och en upplevelse av ålder och historisk äkthet. Genom att bevara allt detta blir det också mycket billigare att rusta upp ett gammalt hus.

De gamla golven av gran eller furu kan variera från kraftiga breda plankgolv till smala

spontade brädgolv tänkta som underlag för korkmattor. De kan vara obehandlade skurgolv, fernissade oljemålade eller som idag ofta plastlackade. Har man kvar obehandlade skurgolv bör man behålla dem obehandlade. Ett skurgolv är lättare att sköta än man tror och förlorar sin skönhet om det lackas.

Gamla väggar kan ha s k lerklining, kalkputs eller papp som underlag för tapeter; i många fall duger ett sådant underlag fortfarande bra efter reparation av skador. Vill man klä väggarna med skivmaterial är det viktigt att man väljer tunna skivor som kan följa väggarnas ojämnheter - då behöver man inte heller lossa och flytta ut foder och socklar.

Ta vara på prover av de tapeter eller den limfärgsmålning som tidigare förekommit. Riv inte i onödan bort tapeter, också kommande generationer bör få möjlighet att botanisera i husets historia så som det avspeglar sig i de många tapetlagren och färgskikten.

Taken har ofta varit limfärgsmålade direkt på brädorna eller pappspända. Taklisterna kunde vara enkla och ha formen av en trekantlist eller ha en rikare profil. I de sena 1800-talets hus finns ofta taklister av stuck. Även ett enkelt tak är viktigt för atmosfären i ett rum, värden som man går miste om ifall man spikar upp plattor eller undertak.

Målning ute och inne

Både färgmaterial och färgsättning är en del av husets identitet och historia. Vid målningsarbeten på och i ett gammalt hus bör man därför alltid i första hand välja de färgtyper och utgår från den färgsättning som hör ihop med husets gestaltning. Framför allt vid utvändigt måleri är det ur teknisk synvinkel det enda rätta. Hus som utvändigt målats med slamfärg eller linoljefärg bör helst målas om med samma material. De traditionella färgtyperna är också de billigaste.

Rödfärg är oöverträffad när det gäller pris, hållbarhet och enkelt underhåll. Det är också det material som fasaden mår bäst av. Kalkfärg är enkelt, billigt och vackert att måla med när man väl lärt sig principerna. Linoljefärg är överlägsen alla andra färger vid mål-

ning av fönster och andra utsatta utvändiga snickerier.

Invändigt är både limfärg, kalkfärg, linoljefärg och tempera vackra och lätta att måla med. De är dessutom de mest arbetsmiljövänliga färgerna. Linoljefärg kan användas med mycket litet tillsats av lösningsmedel, medan limfärg och tempera är fullkomligt ofarliga. Alla dessa färger finns fortfarande att tillgå. Det är emellertid inte de färger som färghandeln i första hand försöker sälja. Stå på er i färgaffären. Läs mer i Riksantikvarieämbetets "Byggnadsmåleri med traditionella färgtyper".

El, värme och vatten

Ännu för hundra år sedan var skorstensstocken och eldstaden det som skilde ett bostadshus från ett uthus, men även bastun, bagarstugan och smedjan hade skorsten i äldre tid. Spisen var hjärtat i det enkla torpet. Elden gav värme men var också den främsta belysningskällan. Över elden tillagades maten och värmdes vattnet. Skorstensstocken var dessutom dåtidens ventilationskanal. El, vattenledning och central-värme var ännu inte något problem.

När elen kom ersatte den först fotogen som belysningskälla men kom senare även att ersätta järnspisens ved. På ett självklart och föga störande sätt kunde elledningar dras och strömbrytare och kontakter monteras längs dörrfoder och golvsocklar.

När vatten och avlopp drogs in i husen blev ingreppen större. Läckande rör har gett rötskador av ett slag som husen tidigare varit förskonade ifrån. Med viss svårighet har toaletter och badrum kunnat installeras.

Med moderna uppvärmningssystem kom den stora förändringen, spisar och kakelugnar blev överflödiga både vid ny- och ombyggnad. Ventilationsgallret vid skorstensstocken blev ett rudiment av kakelugnen. Radiatorn under fönstret blev ett nytt, oskönt men bekvämt inslag.

När vi idag tar hand om äldre hus bör vi ta lärdom av detta. Elledningar behöver inte bi-

las in i tomrör. Vatten och avlopp måste installeras så att framtida skador kan minimeras. Alla rör och installationer bör vara lätt åtkomliga för inspektion och reparation. Kakelugnar och spisar bör alltid bevaras och radiator kan installeras med minimala ingrepp. Diskutera alltid noga med elektrikern och rörinstallatören hur ledningsdragningarna skall göras för att bli så skonsamma och diskreta som möjligt.

Trädgård och uthus

Husets omgivande miljö är lika viktig att ta vara på som huset självt. Torpet, villan och huset i staden skiljer sig här helt åt. Förutsättningarna har varierat i olika delar av landet och beroende på typen av byggnad. I skärgården har husen legat tätt på kala bergsknallar, på slättbygden har husen hamnat ensamma omgivna av åkrar. De större gårdarna med sina kringbyggda gårdsplaner bestod av många hus, till skillnad från torpen och senare egnahemshus och villor med sina allt färre och mindre uthus. Dagens villor flankeras ju på sin höjd av ett garage. Trädgården hade förr en mycket större betydelse för produktion av hushållets behov av rotfrukter, grönsaker, bär och frukt, men även den enklare trädgården kunde ha blomsterrabatter och en prydlig grusgång bara för nöjes skull.

I vår rationella tid är det lätt att se de gamla förfallna uthusen som överflödiga, att besväras av de svårskötta grusgångarna, de arbetskrävande rabatterna och trädgårdslanden. Alltför ofta river vi uthusen, hugger ner vård- och fruktträd bara för att de ser illa medfarna ut. Men ett träd och ett gammalt uthus kan vara en stor tillgång för miljön och trevnaden. Den charm som det åldrade uthuset och det gamla trädet har kan man inte ersätta med en nybyggd friggebod och ett nyplanterat träd.

Att varsamt bevara bostadshusets närmiljö är lika viktigt och minst lika intressant som att ta hand om själva huset.

Ekonomi och lagar

Att vår gemensamma kulturmiljö vårdas så att den även för framtidens generationer skall kunna berätta om gångna tiders byggnads-

skick och levnadsformer är något som stöds och bevakas av såväl lokala som centrala myndigheter.

Det är inte lätt ens för den invigde att följa med i de förändringar som sker i bidragssystem, lagar och förordningar. Men grundprincipen är ganska enkel: husen och miljöer av kulturhistoriskt värde får man inte hantera hur som helst, i gengäld har man vissa möjligheter att få fördelaktiga lån, bidrag och rådgivningshjälp.

Har man ett gammalt hus kan man alltid vända sig till sitt läns- eller regionmuseum och dess byggnadsantikvarie, eller till kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen när det gäller lån och bidrag. Kommunens byggnadsansvariga och dess låneförmedling kan ofta ge hjälp och känner till vad som gäller i kommunen.

Att få hjälp av myndigheter kan ta tid och vara mycket tålmodsprövande, särskilt om man, som de flesta, tar kontakt just när byggsäsongen tar fart på våren. Det finns alltid hjälp att få när man har ett gammalt hus, men huvudprincipen är att man måste ta den tid på sig som krävs för kloka beslut. Det gäller även kontakter med myndigheter.

Kunskap - en rikedom

Att rätt vårda, bevara och förbättra gamla hus kräver särskilda kunskaper som gångna tiders material, konstruktioner och hantverksteknik.

En första viktig kunskapskälla är huset självt med sitt ursprung, tillägg och förändringar under tidens lopp. Jämförelser med liknande hus från samma tid och miljö ger också kunskap. En annan viktig källa till kunskap är böcker och tidskrifter om byggnadsvård. Böcker med grundläggande fakta finns ofta både på bibliotek och i bokhandeln. Riksantikvarieämbetet och läns- och regionmuseerna har litteraturanvisningar.

Olika arkiv kan innehålla kunskap om enskilda hus och miljöer. Att använda dem kräver tid och ansträngning, men kan vara mycket givande. Viktiga källor är t ex byggnads-

nämndens arkiv, lantmäteriets arkiv och brandstodsbolagens gamla handlingar.

Det finns mycket mer kunskap om byggnadstraditioner, material och gamla hantverkstekniker än man i förstone tror. Problemet är ofta att finna just den information man söker. Byggnadsvård Nääs har tagit datateknologi i sin tjänst för att samla in och systematisera kunskap om hantverk. Databasen med inriktning på byggnadsvård gör det möjligt att ge upplysningar om böcker, tidskrifter, hantverkare, material och försäljningsställen utifrån frågeställarens egna önskemål. Hantverksbiblioteket samarbetar med andra bibliotek och kan söka i främmande databaser.

SPECIALLAGSTIFTNING

LAGAR TILL SKYDD FÖR KULTURMILJÖN

Till skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och miljöer har utformats vissa lagregler. Dessa återfinns huvudsakligen i plan- och bygglagstiftningen och i den nya kulturminneslagen. Byggnadslagstiftningens användbara delar i bevarandesyfte motsvaras i huvudsak av planerings- och markanvändningsfrågor samt av bygglovprövningen.

Den 1 juli 1987 infördes en ny plan- och bygglag (PBL) vilken kom att ersätta byggnadslagen från 1947 (BL) och byggnadsstadgan från 1959 (BS). I PBL har kulturvärdena fått en förstärkt ställning samt såväl kommunen som den enskilde har fått ett större ansvar. Den nya plan- och bygglagen anger att de kulturhistoriska intressena kan och bör tillgodoses i de tre olika planinstrumenten översiktsplan, detaljplan och områdesbestämmelser. Kommunernas byggnadsnämnder har fått ett större ansvar att ställa krav på anpassning och hänsyn. Den enskilde fastighetsägaren har skyldighet att följa lagens bestämmelser oavsett om bygglov krävs eller ej.

Även genom Miljöbalken som infördes den 1/1 1999 har kommunens ansvar ökat betydligt vad gäller utformningen av den lokala miljön som t ex att tillgodose kulturmiljövårdens intressen.

PLAN- OCH BYGGLAGEN

Plan- och bygglagen (SFS 1987:10, ändrad senast 1995:1197) innehåller bestämmelser angående markens användning för bebyggelse, vilken ofta skall föregås av planläggning. Grunddragen anges genom översiktlig planering och den närmare regleringen i detaljplan eller områdesbestämmelser. Såväl i den översiktliga planen som i detaljplanen kan anges de särskilda bestämmelser angående bebyggande och användning som kan finnas erforderliga. Med stöd härav ges skyddsmöjligheter för kulturhistoriskt värdefulla byggnader

och miljöer. I plan- och bygglagen ingår därjämte bestämmelser om byggnadsnämnd, bygglov, rivningslov och marklov. Enligt 11 kap 1 § skall byggnadsnämnden bl a "*verka för en god byggnadskultur samt en god stads- och landskapsmiljö*" och "*lämna råd och upplysningar i frågor som rör nämndens verksamhet*".

Enligt departementschefen (proposition 1985/86:1) har PBL i större utsträckning än tidigare utgått "*från synsättet att den befintliga bebyggelsen samt befintliga natur- och kulturvärden utgör resurser som skall tas till vara*". De grundläggande kraven på varsamhet och hänsyn ges i 3 kapitlet.

3 kap Krav på byggnader m m

1 § "*Byggnader skall placeras och utformas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- eller landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen. Byggnaderna skall ha en yttre form och färg, som är lämplig för byggnaderna som sådana och ger en god helhetsverkan*".

Enligt PBL 3:1 ställs krav på att byggnader placeras, utformas och färgsätts så att den yttre miljön får en god estetisk kvalitet och att den anpassas till natur- och kulturvärden. PBL ger byggnadsnämnden en starkare och mer aktiv roll när det gäller att hävda estetiska kvaliteter direkt vid lovgivning än den tidigare byggnadsstadgan (BS 38 § 1 st 39 §). Kraven på anpassning till miljön kan hävdas även i alldagliga miljöer där man anser att det finns kvaliteter som är värda att ta hänsyn till. För att få ett starkare skydd och för att ge full rättsverkan åt kommunernas krav vid särskilt värdefulla byggnader kan man utfärda föreskrifter i detaljplan eller områdesbestämmelser, men detta är således ingen förutsättning för att ställa krav vid lovgivningen.

10 § "*Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens särdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara*".

Det innebär att boendekvaliteter i äldre hus t ex goda rumssamband eller karaktäristiska rumsvolymer bör bevaras. Kakelugnar, skåpsnickerier, dörrar och paneler skall behandlas på ett varsamt sätt. Det innebär också för bostäder att väggar och våtenheter endast bör flyttas om det är absolut nödvändigt.

Varsamhetskravet förutsätter att den som tänker genomföra ändringsarbeten sätter sig in i de värden som byggnaden har och tar tillvara dessa så långt det är möjligt med hänsyn till övriga krav som ställs i samband med ändringar. Alla ändringar det vill säga även åtgärder som inte kräver bygglov omfattas av varsamhetskravet. I kravet på varsamhet ligger också ett krav på att hänsyn skall tas till möjligheterna för människor att bo kvar i ett område.

12 § utvidgar tionde paragrafens krav på att ändringar skall utföras på ett varsamt sätt så att olika värden tas tillvara. Byggnader som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär får nämligen inte förvanskas.

Tillämpningen bör utgå från vad som idag anses värt att bevara. Hit hör byggnader och miljöer som representerar olika tidsepoker, sociala förhållanden eller som värderas högt av en lokal opinion. Byggnader och miljöer behöver således inte vara av byggnadsminnesklass för att detta krav skall kunna hävdas i varje enskilt bygglovsärende.

I första hand är det byggnadsnämnden som skall göra bedömningen av om ett skyddsintresse skall hävdas. Enligt 5 kap kan i detaljplan eller områdesbestämmelser utfärdas skyddsbestämmelser för denna typ av bebyggelse och enligt 8 kap kan dessa krav utökas med bygglovplikt för underhåll och rivningslovplikt av särskilt värdefull bebyggelse. Ersättningsreglerna i PBL innebär att fastighetsägare som kommer i kläm på skyddsbestämmelser eller vägras rivning kan få ersättning.

13 § "... Byggnaders yttre skall hållas i vårdat skick. Underhållet skall anpassas till byggnadens värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt samt till omgivningens karaktär". "Byggnader som avses i 12 § skall underhållas så att deras särart bevaras".

Underhållet skall anpassas till byggnadens värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt samt till omgivningens karaktär. Slutligen krävs att byggnader som genom detaljplan eller områdesbestämmelser åläggs skyddsbestämmelser skall underhållas så att dess särart bevaras.

15 § "Tomter som tas i anspråk för bebyggelse skall anordnas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- och landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen..."

Kommunens översiktliga bevarandeambitioner och särskilda bevarandeinsatser uttryckta i ett särskilt program för kulturmiljövård eller i en bevarandeplan, blir också framgent av avgörande betydelse för möjligheterna att ta hänsyn till den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen.

16 § "... Vid sådan ändring av en byggnad för vilken byggnadsminnesklass krävs skall tomten anordnas så att den uppfyller kraven i 15 § i den utsträckning som efter omständigheterna kan krävas med hänsyn till kostnaderna för arbetet och tomtens särskilda egenskaper."

17 § "Tomter skall, oavsett om de har tagits i anspråk för bebyggelse eller inte, hållas i vårdat skick". Byggnadsnämnden kan besluta att plantering skall utföras och att befintlig växtlighet skall bevaras.

"Tomter, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, får inte förvanskas i de avseenden de omfattas av skyddsbestämmelser i en detaljplan eller i områdesbestämmelser."

4 kap Översiktsplan

1 § "I översiktsplanen skall redovisas de allmänna intressen enligt 2 kap och de miljö-

och riskfaktorer som bör beaktas vid beslut om användningen av mark- och vattenområden. Vid redovisningen av de allmänna intressena skall riksintressen enligt lagen (1987:12) om hushållning med naturresurser m m anges särskilt”.

Av planen skall framgå:

1. Grunddragen i fråga om den avsedda användningen av mark- och vattenområden,
2. Kommunens syn på hur den byggda miljön skall utvecklas och bevaras,
3. Hur kommunen avser att tillgodose de redovisade riksintressena enligt lagen om hushållning med naturresurser m m.

Översiktsplanens innebörd och konsekvenser skall kunna utläsas utan svårighet. I översiktsplanen ges rekommendationer för bebyggelseutvecklingen samt en överblick över bestämmelser och planer som gäller inom olika delar av kommunen. Översikten uttrycker principiella handlingslinjer i arbetet med planläggning och byggande. Planen innebär inte några bindande bestämmelser utan dess huvudsakliga funktion är att utgöra underlag för kommande beslut och att redovisa och informera om de allmänna intressena. I översiktsplanen anges också områden som kommunen avser detaljplanera eller upprätta områdesbestämmelser för.

I syfte att bli mildra eventuella konflikter mellan förnyelse och bevarande har rekommendationerna karaktären av allmänna hänsynsregler antingen generellt eller för särskilda geografiskt avgränsade områden. I synnerhet för de delar av kommunen där någon lovprövning inte är nödvändig har dessa rekommendationer stor betydelse för att förverkliga målet och att ta tillvara det kulturarv som den byggda miljön utgör. Här fungerar de också som en del av informationen till fastighetsägare och brukare med beskrivningar av områdenas kvaliteter och råd om hur dessa kvaliteter kan tas tillvara vid byggnadsåtgärder av olika slag.

Översiktsplanen kan också utnyttjas som ett samordningsinstrument i den kommunala

verksamhetsplaneringen där olika program med anknytning till markanvändningsfrågor sammanvägs med kommunens ekonomiska planering.

Genom att översiktsplanen omarbetas med jämna mellanrum kommer den att behandla inte bara var och hur bebyggelseförnyelsen bör ske utan även när.

5 kap Detaljplan och områdesbestämmelser

1 § *“Prövning av markens lämplighet för bebyggelse och reglering av bebyggelsemiljöns utformning skall ske genom detaljplan för ... bebyggelse som skall förändras eller bevaras, som regleringen behöver ske i ett sammanhang. ...”.*

2 § *“Vid utformningen av en detaljplan skall skälig hänsyn tas till befintliga bebyggelse-, äganderätts- och fastighetsförhållanden som kan inverka på planens genomförande ...”.*

7 § I detaljplan får *“meddelas bestämmelser om ... placering, utformning och utförande av byggnader, andra anläggningar och tomter, varvid får meddelas varsamhetsbestämmelser för att precisera kraven i 3 kap 10 §, skyddsbestämmelser för byggnader som avses i 3 kap 12 § och för tomter som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, rivningsförbud för byggnader som avses i 3 kap 12 § samt sådana bestämmelser i fråga om andra ändringar av byggnader än tillbyggnader som får utfärdas med stöd av föreskrifter enligt 21 § lagen (1994:847) om tekniska egenskapskrav på byggnadsverk, m m ...”.*

16 § *“För begränsade områden som inte omfattas av detaljplan kan områdesbestämmelser antas för att säkerställa att syftet med översiktsplanen uppnås”.*

I en **detaljplan** betyder bestämmelser om byggrätter, byggnadsätt och markens användning mycket för möjligheterna att bevara kulturhistoriskt eller konstnärligt värdefull bebyggelse. Genom att begränsa byggnadsrätter till att motsvara befintliga byggnaders volym och i förekommande fall förtydliga

med områdesbeteckningen "Q" med tillhörande användningsbestämmelser och "q" med bestämmelser om särskild miljöhänsyn skapas planmässiga förutsättningar för ett långsiktigt säkerställande. Genom en sådan "skräddarsydd" plan kan byggnadsrätten således regleras efter befintliga förhållanden och den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen bevaras i sin nuvarande utformning.

q markerar värdefull miljö. Med q kombinerat med index, q1, q2, etc kan rivningsförbud och skyddsbestämmelser regleras. Detta gäller både för kvartersmark och allmän plats.

Q betyder att marken får användas endast för befintlig, kulturhistorisk bebyggelse. Bestämmelsen innebär också att användningen i övrigt är helt fri till bostäder, kontor, handel, vårdshus etc. Den enda begränsningen är att användningen inte får motverka syftet att bevara byggnaderna och att det inte uppkommer betydande olägenheter för omgivningen. Markanvändningen Q innebär inte automatiskt ett

rivningsförbud men kan ändå leda till att rivning vägras med stöd av 8 kap 16 §. Om ett absolut rivningsförbud skall gälla behöver q1 = rivningsförbud läggas till.

8 kap Bygglov, rivningslov och marklov

Generellt gäller enligt 1 § att bygglov krävs för att uppföra byggnader och göra tillbyggnader. I övrigt gäller bl a

3 § *"I områden med detaljplan krävs ... bygglov för att 1. färga om byggnader eller byta fasadbeklädnad eller taktäckningsmaterial samt för att göra andra ändringar av byggnader som avsevärt påverkar deras yttre utseende, ..."*.

Enligt 4 § krävs dock ej lov beträffande en- och tvåbostadshus för att *"... färga om byggnader inom områden med detaljplan"*, om byggnadens karaktär därigenom inte ändras väsentligt". Kommunen får dock enligt 6 § *"för ett område som utgör en värdefull miljö bestämma att bygglov krävs för att ... inom områden med detaljplan färga om en- eller tvåbo-*

stadshus och komplementbyggnader, ... underhålla sådan bebyggelse med särskilt bevarandevärde som avses i 3 kap 12 §".

8 § *"Inom områden med detaljplan krävs rivningslov för att riva byggnader eller delar av byggnader, om inte annat har bestämts i planen. ..."*.

9 § *"... Kommunen får i detaljplan besluta att marklov krävs för trädfällning..."*.

16 § *"Ansökningar om rivningslov skall bifallas, om inte byggnaden eller byggnadsdelen ... bör bevaras på grund av byggnadens eller bebyggelsens historiska, kulturhistoriska, miljömässiga eller konstnärliga värde"*.

Utanför detaljplanelagt område erfordras inte bygglov för att färga om byggnader, byta fasadmateriell eller taktäckningsmaterial, eller andra ändringar som avsevärt påverkar en byggnads yttre. För en- och tvåbostadshus behövs inte heller inom detaljplan bygglov för sådana yttre ändringar. I en detaljplan eller områdesbestämmelser kan dock sådan tillståndsplikt, liksom lovplikt för underhållsåtgärder för bebyggelse med särskilt bevarandevärde införas.

För att säkerställa översiktsplanens bevarandesyften kan det därför i många fall vara naturligt att omsätta planens rekommendationer till mer detaljerade bestämmelser om lovpliktens omfattning samt byggnadernas placering, utformning och utförande. Detaljplanen medger också andra preciseringar av bevarandebestämmelserna i miljön såsom parker, gator, torg och andra allmänna platser.

Kommunen kan också meddela skyddsbestämmelser för särskilt värdefull bebyggelse och på så sätt ge samma skydd som länsstyrelsens beslut beträffande byggnadsminne. Härigenom åstadkommes s k kommunala byggnadsminnen. Genom skyddsbestämmelser kan kommunen införa ett permanent förbud mot rivning av kulturhistoriskt eller miljömässigt värdefull bebyggelse liksom bestämmelser hur de ska underhållas. Bestämmelser kan avse både en byggnads yttre och

inre. Detaljplanen är bindande och har en genomförandetid på minst 5 år och högst 15 år.

Områdesbestämmelser ska kommunen kunna anta för att säkerställa syftet med översiktsplanen eller för att tillgodose ett riksintresse enligt naturresurslagen. Områdesbestämmelser kan dock inte gälla inom områden med detaljplan. I de flesta fall kräver ett område där stadsförnyelse är aktuell vanligen den mer fullständiga reglering som en detaljplan kan ge, men i sådana lägen där bindande bestämmelser behövs endast i några få avseenden kan områdesbestämmelser vara användbara.

För att säkerställa bevarandebestämmelserna kan kommunen genom områdesbestämmelser liksom för detaljplaner utvidga den tillståndsplikt som normalt gäller t ex för att färga om byggnader, byta fasadbeklädnad eller taktäckningsmaterial eller andra ändringar som avsevärt påverkar en byggnads yttre. Hit hör även att bygglovplikt kan införas för jordbrukets och liknande näringars ekonomibyggnader. Också rivning, underhållsåtgärder, schaktning, fyllning och trädfällning kan lovpliktiga inom dessa områden.

Även byggnaders placering, utformning och utförande samt andra betydelsefulla inslag i miljön som parker, gator, torg och andra allmänna platser kan omfattas av områdesbestämmelser. I likhet med vad som gäller för detaljplanerat område kan också skyddsbestämmelser antas för kulturhistoriskt värdefulla byggnader eller bebyggelsemiljöer.

KULTURMINNESLAGEN

Från och med 1 januari 1989 gäller en ny lag för landets kulturminnen, den så kallade "Kulturminneslagen" (KML), SFS 1988:950. Därmed upphävs de tidigare lagarna:

- a) lagen (1942:350) om fornminnen
- b) lagen (1960:390) om byggnadsminnen
- c) lagen (1985:1104) om skydd för utförelse av vissa äldre kulturföremål.

1 kap Portalparagraf

I kulturminneslagens inledande bestämmelse slås fast att "Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö.

Ansvar för detta kulturarv delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas". I propositionen sidorna 33 och 71 står att "Kommunens ansvar för kulturminnesvården är dessutom mycket betydande. I praktiken kommer det att få beaktas främst i den planering och vid de åtgärder som företas inom ramen för PBL och NRL" samt "Kommunernas roll i planeringen av den fysiska miljön ger den en sällsynt stor möjlighet att vårda sig om sådana kulturvärden som, utan att kvalificera sig till det särskilda skydd som kan komma i fråga enligt 2 och 3 kap denna lag, ändå har sitt värde".

2 kap Fornminnen

1 § Fasta fornlämningar är skyddade enligt denna lag.

Fasta fornlämningar är följande lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna:

1. Gravar, gravbyggnader och gravfält samt kyrkogårdar och andra begravningsplatser,
2. Resta stenar samt stenar och bergytor med inskrifter, symboler, märken och bilder samt andra ristningar eller målningar,
3. Kors och minnesvårdar,
4. Samlingsplatser för rättskipning, kult, handel och andra allmänna ändamål,
5. Lämningar av bostäder, boplatser och arbetsplatser samt kulturlager som uppkommit vid bruket av sådana bostäder eller platser, liksom lämningar efter arbetsliv och näringsfång,
6. Ruiner av borgar, slott, kloster, kyrkobyggnader och försvarsanläggningar samt av andra märkliga byggnader och byggnadsverk,
7. Färdvägar och broar, hamnanläggningar, vårdkasar, vägmärken, sjömärken och lik-

- beskrivning av byggnaden
- av vilken orsak man vill att byggnaden skall skyddas

5 § "Då fråga väckts eller tagits upp om att en byggnad skall förklaras för byggnadsminne, får länsstyrelsen i avvaktan på ärendets slutliga prövning meddela förbud mot åtgärder som kan minska eller förstöra byggnadens kulturhistoriska värde. Förbudet får gälla för en tid av högst sex månader. Om det finns synnerliga skäl får det förlängas, dock högst med sex månader varje gång."

6 § "Om en byggnad kan antas komma ifråga som byggnadsminne, får länsstyrelsen, utan att fråga väckts om byggnadsminnesförklaring, förordna att anmälan till länsstyrelsen skall göras, innan byggnaden rivs eller ändras på ett sätt som väsentligt minskar dess kulturhistoriska värde."

Länsstyrelsen skall inom en månad från det anmälan kommit in dit avgöra om den skall ta upp fråga om byggnadsminnesförklaring av den berörda byggnaden. Under denna frist får den anmälda åtgärden inte vidtas utan att länsstyrelsen har medgett det."

Paragraferna 10 - 21 behandlar:

- bestämmelser om ersättning och inlösen
- ändring och hävande
- ansvarsbestämmelser m m
- överklagande m m

Byggnadsminnenas antal (hela anläggningar) i landet uppgår för närvarande till omkring 900 st, varav ca 50 st inom Älvsborgs län.

4 kap - Kyrkor

Bestämmelserna i 4 kapitlet omfattar kyrkliga kulturminnen och skyddar kulturhistoriska

värden i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Generellt gäller tillståndsplikt från länsstyrelsen för förändringar av kyrkobyggnader och kyrkotomter som tillkommit före 1939. Vad som avses med förändringar redogörs för i paragraf 3. I paragraf 4 framgår att bestämmelserna i par 3 även skall tillämpas för kyrkobyggnader och kyrkotomter tillkomna efter 1939 om riksantikvarieämbetet beslutar så.

5 och 6 kap - Kulturföremål

5:e kapitlet behandlar skyddet av vissa äldre kulturföremål och 6:e kapitlet återlämnandet av olagligt bortförda kulturföremål.

Föreskrifter angående statliga byggnadsminnen

I kulturminneslagens 3 kap rörande Byggnadsminnen står att "I fråga om byggnad av sådant värde som sägs i första stycket" 1 § "och som tillhör staten gäller de bestämmelser som regeringen meddelar om statliga byggnadsminnen. Om ett statligt byggnadsminne övergår till annan ägare än staten skall det därmed utgöra ett byggnadsminne enligt denna lag."

Merparten av landets "statliga byggnadsminnen" utgörs av monumentalbyggnader som slott och residens men där förekommer även byggnader med enklare arkitektur som fyrrar, skolor, tingshus, militärboställen och sjukhus. De statliga byggnadsminnenas antal (hela objekt) uppgår i landet för närvarande till ca 300 st.

Byggnaderna skyddas enligt Förordning om statliga byggnadsminnen 1988:1229.

- beskrivning av byggnaden
- av vilken orsak man vill att byggnaden skall skyddas

5 § *“Då fråga väckts eller tagits upp om att en byggnad skall förklaras för byggnadsminne, får länsstyrelsen i avvaktan på ärendets slutliga prövning meddela förbud mot åtgärder som kan minska eller förstöra byggnadens kulturhistoriska värde. Förbudet får gälla för en tid av högst sex månader. Om det finns synnerliga skäl får det förlängas, dock högst med sex månader varje gång.”*

6 § *“Om en byggnad kan antas komma ifråga som byggnadsminne, får länsstyrelsen, utan att fråga väckts om byggnadsminnesförklaring, förordna att anmälan till länsstyrelsen skall göras, innan byggnaden rivs eller ändras på ett sätt som väsentligt minskar dess kulturhistoriska värde.*

Länsstyrelsen skall inom en månad från det anmälan kommit in dit avgöra om den skall ta upp fråga om byggnadsminnesförklaring av den berörda byggnaden. Under denna frist får den anmälda åtgärden inte vidtas utan att länsstyrelsen har medgett det.”

Paragraferna 10 - 21 behandlar:

- bestämmelser om ersättning och inlösen
- ändring och hävande
- ansvarsbestämmelser m m
- överklagande m m

Byggnadsminnenas antal (hela anläggningar) i landet uppgår för närvarande till omkring 900 st, varav ca 50 st inom Älvsborgs län.

4 kap - Kyrkor

Bestämmelserna i 4 kapitlet omfattar kyrkliga kulturminnen och skyddar kulturhistoriska

värden i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Generellt gäller tillståndsplikt från länsstyrelsen för förändringar av kyrkobyggnader och kyrkotomter som tillkommit före 1939. Vad som avses med förändringar redogörs för i paragraf 3. I paragraf 4 framgår att bestämmelserna i par 3 även skall tillämpas för kyrkobyggnader och kyrkotomter tillkomna efter 1939 om riksantikvarieämbetet beslutar så.

5 och 6 kap - Kulturföremål

5:e kapitlet behandlar skyddet av vissa äldre kulturföremål och 6:e kapitlet återlämnandet av olagligt bortförda kulturföremål.

Föreskrifter angående statliga byggnadsminnen

I kulturminneslagens 3 kap rörande Byggnadsminnen står att *“I fråga om byggnad av sådant värde som sägs i första stycket”* 1 § *“och som tillhör staten gäller de bestämmelser som regeringen meddelar om statliga byggnadsminnen. Om ett statligt byggnadsminne övergår till annan ägare än staten skall det därmed utgöra ett byggnadsminne enligt denna lag.”*

Merparten av landets “statliga byggnadsminnen” utgörs av monumentalbyggnader som slott och residens men där förekommer även byggnader med enklare arkitektur som fyror, skolor, tingshus, militärboställen och sjukhus. De statliga byggnadsminnenas antal (hela objekt) uppgår i landet för närvarande till ca 300 st.

Byggnaderna skyddas enligt Förordning om statliga byggnadsminnen 1988:1229.

BYGGNADSVÅRDSBIDRAG

Vid underhåll och ombyggnad av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse finns det vissa möjligheter att få ekonomiska bidrag.

Förutsättningar för att erhålla bidrag är t ex;

- att byggnaden har ett dokumenterat kulturhistoriskt värde
- att ombyggnad och underhåll sker varsamt och efter byggnadens egna förutsättningar
- att det kulturhistoriska värdet bibehålls.

Stöd kan utgå till kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i vid mening. Beviljning av bidrag bedöms bl a med den omgivande miljön som utgångspunkt. Bidrag får lämnas till kulturhistoriskt motiverade *merkostnader* vid ombyggnad, renovering och underhåll. Bidrag får även lämnas till grundförstärkning av kulturhistoriskt värdefulla hus.

Länsstyrelsen kan i bidragsbeslutet ställa villkor för bidragets användning, antikvarisk medverkan, dokumentation, besiktning och annan redovisning samt bevarande.

De objekt som kan komma ifråga är:

- byggnadsverk i vid mening. Bl a till byggnader och anläggningar som saknar egentlig användning s k överloppshus
- miljöbilden runt själva byggnaden ex park, broar och gatubeläggning
- byggnadsverk som är fasta fornlämningar enligt 2 kap KML, t ex stenvalvbroar
- museala byggnader på *ursprunglig plats*.

Bidrag kan utgå i de fall restaureringsarbeten förorsakar extra kostnader på grund av kulturhistoriska hänsynstaganden. Sådana *överkostnader* kan uppkomma exempelvis vid:

- bevarande av byggnader som saknar egentlig användning, s k överloppshus eller
- bevarande av den omgivande miljöbilden eller
- bevarande av byggnadsdel som saknar egentlig funktion, men som är viktig för helheten, t ex torn eller verandor

- hänsynstagande till befintligt material, t ex putsdekor och snickeridetaljer
- användande av samma typ av fasad- och takmaterial som det ursprungliga, t ex spån, skiffer eller profilerade paneler
- särskild ytbehandling, t ex trätjära eller kalkfärg
- tillämpning av samma teknik som ursprungligen använts och samma detaljutformning som den befintliga
- arbeten som kräver medverkan av konservator eller annan specialist
- antikvarisk medverkan för förundersökning och projektering, antikvarisk platskontroll och dokumentation under arbetets gång samt för särskilda byggnadstekniska undersökningar

Vid beviljande av bidrag kan krav komma att ställas på att bebyggelsen skall bevaras för framtiden. Säkerställande kan ske genom byggnadsminnesförklaring eller kommunala beslut, t ex enligt Plan- och bygglagen.

Bidrag kan ges med högst 90 % av de kulturhistoriska överkostnaderna för byggnadsminnen eller annan värdefull bebyggelse, som ligger inom riksintresseområde. För övrig bebyggelse av kulturhistoriskt värde kan bidrag lämnas med högst 50 % av överkostnaderna. Om det finns särskilda skäl kan Riksantikvarieämbetet medge att större bidrag lämnas.

För ytterligare information kan man vända sig till länsstyrelsens kulturmiljöenhet eller regionmuseet som även tillhandahåller den särskilda blankett som används vid ansökan om byggnadsvårdsbidrag.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Källor

Lantmäteriets arkiv i Vänersborg och Lantmäteriets forskningsarkiv i Gävle: Äldre kartmaterial bl a skifteskartor över Bön och Pålbön i Järns socken.

Riksantikvarieämbetets byggnadsregister – kyrkor. www.raa.se/byggnadsreg/kyrkor.asp

Litteratur

Ljung, Olof: *Järns socken, jordbruksbygd på Dal*. Mellerud 1980.

Orthamnen i Älvsborgs län. Del XV Nordals härad. Uppsala 1911.

Rosell, Erland: *Ortnamn i Dalsland*. Stockholm 1983.

Svenska gods och gårdar under redaktion av Carl-Erik Ohlén [d 7 ff], Wald. Von Sydow och Sten Björkman. D. 48 : Dalsland. Uddevalla 1945.

von Schoultz, Gösta: *Dalslandsgårdar*. Stockholm 1951. (Nordiska museets handlingar ; 39).

Sockenkartan
med kulturhistorisk
värdefulla fastigheter
och bebyggelseanläggningar

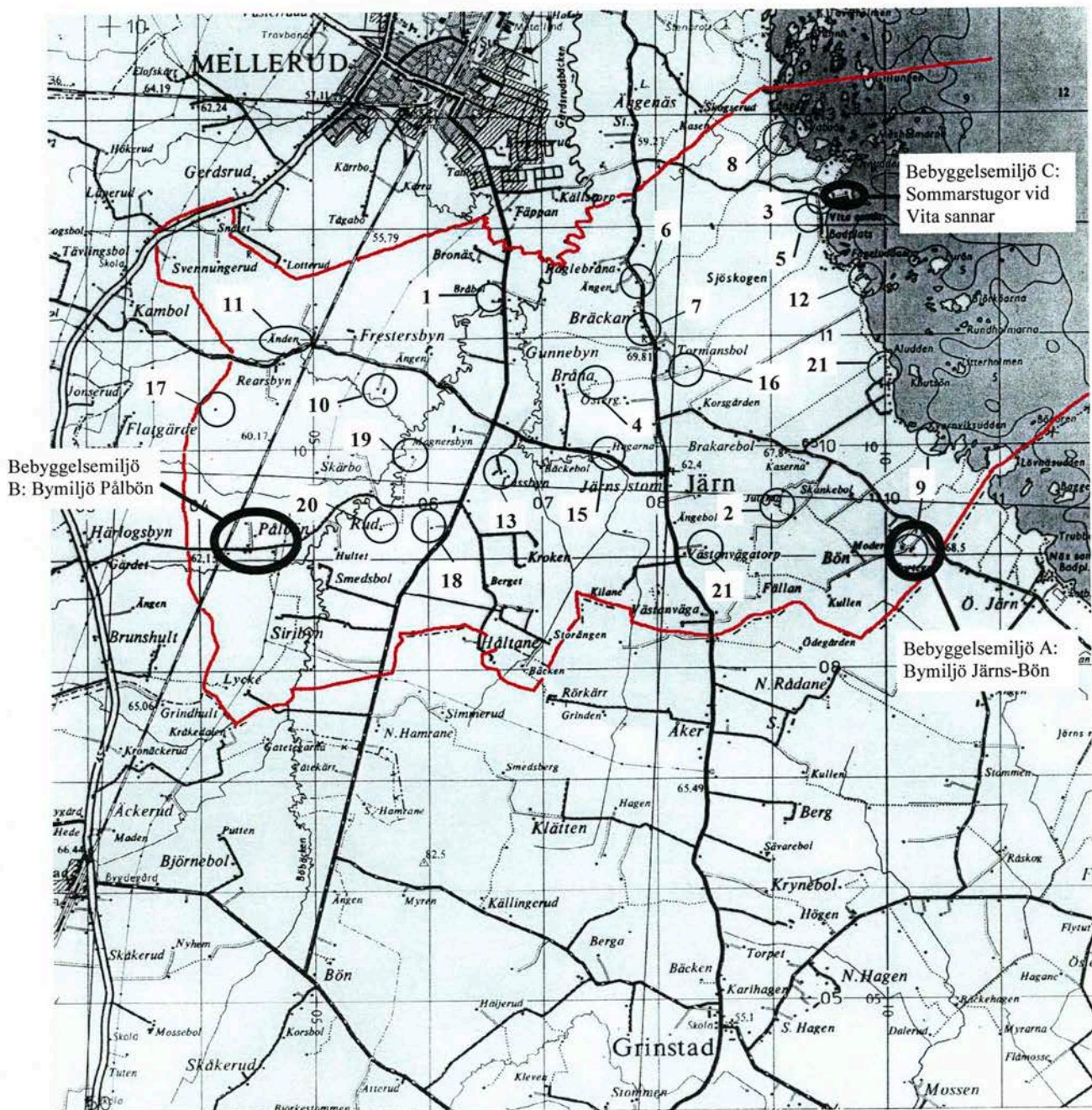

Bilaga 1

Sockenkarta med kulturhistoriskt värdefulla fastigheter och bebyggelsemiljöer

JÄRNS SOCKEN

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULL BEBYGGELSE

Röd linje markerar gränsen för Järns socken.

Bilaga 2

Förteckning över kulturhistoriskt värdefulla fastigheter

FÖRTECKNING ÖVER KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA FASTIGHETER

JÄRNS SOCKEN

Teckenförklaring

Nr	anger det nummer som fastigheten har i byggnadsinventeringsrapporten.
Fastighetsbeteckning	anger aktuell fastighetsbeteckning 2001 samt eventuellt gårdsnamn.
RI, BM	RI anger om fastigheten är av riksintresse alternativt ligger inom ett riksintresseområde. BM anger om byggnaden på fastigheten är byggnadsminnesförklarad.
Bebyggelsemiljö	anger om fastighetens byggnader ligger inom någon av de bebyggelsemiljöer som utvärderats i denna inventeringsrapport.

Nr	Fastighetsbeteckning	Sid	RI, BM	Bebyggelsemiljö
	Järns Stom 3:2, Järns kyrka	10		
1.	Bråbol 1:12	21		
2.	Bråna 1:48, Jytere	21		
3.	Bråna 1:59	21		
4.	Bråna 4:1	22		
5.	Bråna 4:2	22		
6.	Bräckan 1:8	23		
7.	Bräckan 2:10	23		
8.	Bräckan 2:11	23		
9.	Järns-Bön 1:41	24		A
10.	Järns-Frestersbyn 1:10	25		
11.	Järns-Frestersbyn 1:24, Änden	25		
12.	Järns-Korsgården 1:4	26		
13.	Järns-Låssbyn 1:19, Låssbyn	26		
14.	Järns-Låssbyn 1:20	27		
15.	Järns-Stom 1:12, 1:11, Hagarna	27		
16.	Järns-Tormansbol 1:4	28		
17.	Pålbön 1:26	28		
18.	Rud 2:32, Hedbacken	29		
19.	Rud 2:59, Stuput	29		
20.	Rud 2:61	29		
21.	Västanvägatorp 2:1	30		

Raglebråna 1:22, två gårdar av kulturhistoriskt intresse som ej inventerats.

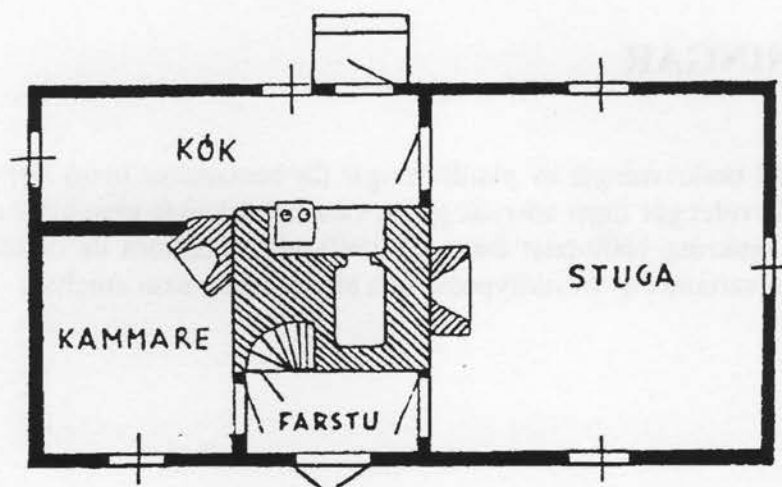
Bilaga 3

Planlösningar

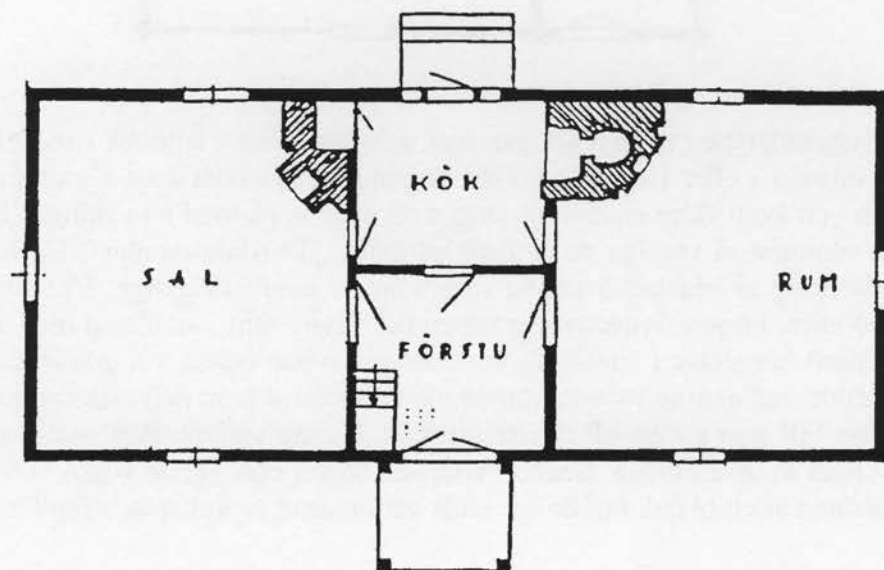

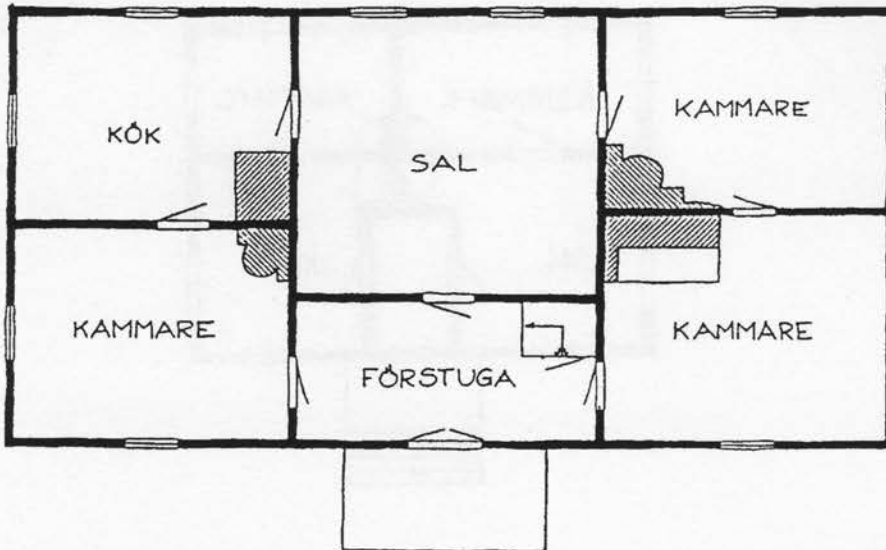

Enkelstuga med sidokammare och långkök. Hustypen började uppföras i större omfattning under tidigt 1800-tal. Den uppfördes vanligtvis i 1 eller 1½ våning men förekommer även med två våningar. Byggnadstypen är en utveckling av enkelstugan vilken förlängts. Resultatet blir en separat kammare samt ett större kök. Förfarandet har troligtvis sin förklaring i utvecklingen av ett separat kök. Byggnader av denna typ har senare i stor utsträckning fått en utbyggnad utmed långvägen vid köket.

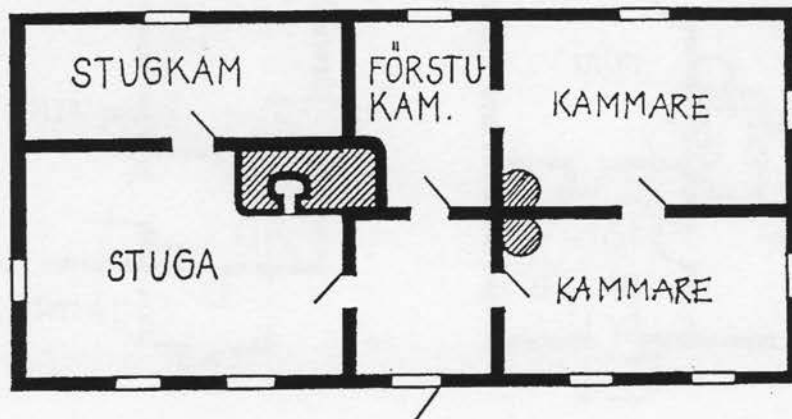

Parstuga. Byggnadstypen var allmän redan på 1600-talet men har troligtvis förekommit betydligt längre tillbaka i tiden. Den var sannolikt mycket vanlig under 1600- och 1700-talen i hela landet och uppfördes fram till mitten av 1800-talet. I Dalsland trängde förmodligen den populära Dalslandsstugan (enkelstuga i två våningar) undan parstugan. Före 1800 uppfördes den vanligtvis i en våning men under 1800-talets första decennier började parstugor i 1½ och två våningar uppföras.

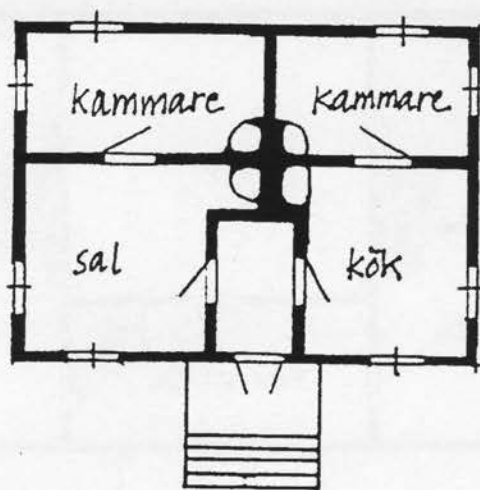

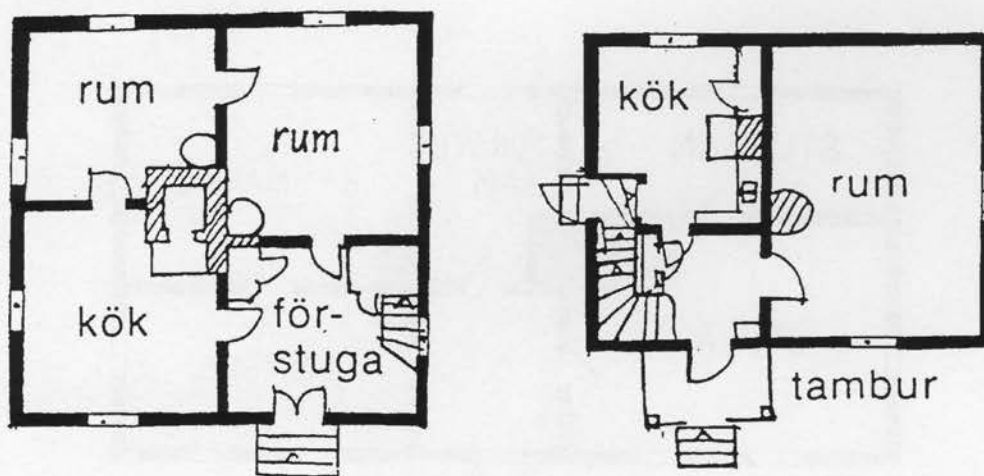
Salsbyggnad. Byggnadstypen, som influerats av mer ståndsmässiga byggnader, blev vanlig i Sverige under 1600-talets sista decennier och uppfördes sedan fram till omkring 1920-talet. Den förekommer på herrgårdar, prästboställen och kaptensboställen samt från 1800-talets mitt även som mangårdsbyggnad på större bondgårdar. Hustypen uppfördes vanligtvis i 1½, 2 eller 2½ våningar.

Dubbelradhus. Byggnadstypen blev vanlig från 1850-talet och uppfördes sedan i olika varianter ända in på 1950-talet. Dubbelradhusen uppfördes under inflytande från mer ståndsmässiga byggnader med en planform som åstadkoms genom en uppådning av rummen på dubbla led åtskilda av en längsgående skiljeväg.

En variant av dubbelradhus har varit så dominerande i delar av västra Sverige att den även kommit att kallas **Västsvenskt dubbelhus**. Denna hustyp har en korsformig plan som närmar sig kvadraten. Till sitt yttre karakteriseras den av enkelhet och symmetri med parvisa fönster rytmiskt placerade i bottenvåningen samt ett större fönster i gavlarnas vindsplan.

Villor/Egna hem. Byggnadstypen blev vanlig förekommande i Sverige under perioden omkring 1920-1940 i utkanter/förorter till städer samt i stationssamhällen och mindre industrisamhällen. Den förekom även vid små jordbruk. Hustypen uppfördes vanligtvis i 1½ våning. Planlösningarna är exempel på två vanligt förekommande varianter.